SKT 4C11 INDIAN AESTHETICS III

IV SEMESTER

M.A SANSKRIT GENERAL

CORE COURSE

(2019 ADMISSION)

UNIVERSITY OF CALICUT

SCHOOL OF DISTANCE EDUCATION

THENJIPALAM, CALICUT UNIVERSITY P.O., MALAPPURAM, KERALA - 673 635

UNIVERSITY OF CALICUT

SCHOOL OF DISTANCE EDUCATION

Study material

IV SEMESTER

M.A SANSKRIT GENERAL

2019 ADMISSION

CORE COURSE

SKT 4C11 Indian Aesthetics III

Prepared by: Dr. K. INDIRA, Assistant Professor in Sanskrit on contract, School of Distance Education, University of Calicut

Scrutinized By:
Dr. Pushpadasan Kuniyil
Associate Professor & Director
Sree Sankaracharya university of sanskrit
Regional Campus,Koyilandy

SKT 4C11 Indian Aesthetics III

Unit I: - A general study of Panditaraja Jagannatha and his works

- A general study of sastric works of Panditaraja Jagannatha
- Synoptical survey and content analysis of *Rasagaṅgadhara*
- The place of *Kavyamimaṃsa* among the works of Sanskrit poetics
- A synoptical survey of contents- *Kavyamimaṃsa*

(No questions shall be asked from Unit 1 for external examination. This unit may be covered through components of internal assessment.)

Unit II: Intensive study of *Rasagaṅgadhara* first Anana up to the end of Rasanirupaṇa (18Weightage)

Unit III: Intensive study of first four chapters of *Kavyamimaṃsa* (12Weightage)

Unit I:

जगन्नाथपण्डितराजः ।

"जगन्नाथपण्डितस्तैलङ्गदेशजन्मभूमिः समागत्य पाठशालां स्थापितवान्, कदाचि-
च्च विवादे तत्र दिल्लीनगरादागतं 'काजी'ति प्रसिद्धं कंचन यवनपण्डितं तत्सभैव
न्मतमप्यानर्षीत्. ततश्च 'काजी'मुखात्तद्विद्याबुद्धिचमत्कारमाकर्ण्य परितुष्टात् दि-
ल्लीनरेन्द्रेण पण्डितो जगन्नाथ समाहूतः, सभाजितश्च. तत्र च कस्यांचन यवनकन्या-
यामासक्तो पादशाहानुमत्या तां परिणीय तया सह सुखेनानेकान्दिवसान्यापयामास. पादशाह-
सभायां एव. वार्धके च वाराणस्यां गतो 'यवनीसंसर्गदूषितोऽयम्' इत्यप्पयदीक्षितादि-
पण्डितैस्तिरस्कृतो जातिबहिष्कृतश्च गङ्गातटे गत्वा सोपानपङ्क्तिशिखरे समुपविश्य तत्क्ष-
णनिर्मितैर्गङ्गालहरीश्लोकैः पवित्रां स्तोतुमुपचक्रमे. भक्तवत्सला गङ्गापि प्रतिश्लोक-
मेकं सोपानमधिरोहन्ती द्विपञ्चाशत्तमे श्लोके प्रणीते प्राप्तवती पण्डितराजोत्सङ्गम्,
प्लावितवती च सपत्नीकं जगन्नाथमिति. तदद्भुतमाकर्ण्य स्तुतिं श्रुत्वा वाराण-
सेयाः पण्डितास्तदनु पण्डितराजप्रभावमालोक्यातीव विलक्षा बभूवुः" इत्येके वदन्ति.
अपरे तु एवं कथयन्ति—"दिल्लीनरेन्द्रकन्यायामासक्तो जगन्नाथः तत्प्रसादात्सम्यक्प्रसाद-
प्राप्तिभिरतिरस्कृतविवेकालोकस्य जगन्नाथपण्डितस्य बभूव कस्यांचन यवनयुवत्यामा-
सक्तिः. सा च कियत्कालानन्तरं पञ्चत्वं गता. तदनन्तरं द्विजहातुः पण्डितोऽपि दिल्लीं परि-
त्यज्य वाराणस्यामागतस्तदाचरणमाकर्ण्य जातवैरिभिः पण्डितैरप्पयदीक्षितप्रमुखैः सहजजाड्य-

दर्पेण तिरस्कारेण चित्तमालिन्येन च दूयमानमनाः कुत्रापि निर्वृतिमलभमानः
स्वकृतां गङ्गालहरीं पठन्नाशोप यद्दृष्टं गङ्गाप्रवाहे जलमासाद्य, विमनाश्च तत्रैव." ए-
वमन्या अपि नानाविधाः पण्डितराजविषयिण्यो जनश्रुतयः श्रूयन्ते. एताः सर्वा अपि
प्रमाणशून्या इत्युपेक्ष्य पण्डितराजप्रणीतग्रन्थेभ्यो यत्सारं यथानुमितं तदेवात्र सम-
मवपायमस्माभिः पुरस्क्रियते—

आसीत्तैलङ्गदेशनिवासी वेल्लनाटकुलोत्पन्नः पेरुभट्टापरनामा महोद्भटस्तनयः, यो वारा-
णस्यां ज्ञानेन्द्रभिक्षोर्वेदान्तशास्त्रम्, महेन्द्रपण्डिताच्च न्यायवैशेषिकदर्शने, खण्डदेवात्पूर्वमी-
मांसाम्, शेषवीरेश्वरपण्डिताच्च महाभाष्यमधीतवान्. तस्माल्लक्ष्मीनाम्न्यां भार्यायां लब्ध-
जन्मा जगन्नाथो जन्म लेभे, पठितवांश्च निखिलान्यपि शास्त्राणि प्रायः स्वपितुरेव. प्रा-
प्तयौवनश्चार्थेच्छया दिल्लीनगरे समागत्य कस्यचिद्यवनस्य द्वारमार्गानिर्गच्छन्नसार्व-
भौमस्य संसदि प्रवेशं लब्धवान्. अधिगतवांश्च निजविद्याचमत्कारपरितोषितात्तस्मा-
देव पण्डितराजपदवीम्. जिगमिषुश्च यवनान्यत्र गतः प्रायशोऽपि तत्सभैवाति तन्मूलीनर्थिरोधि-
कोऽहस्य समीपे च. शाहजहाननृपतिस्तु १६२८ ख्रिस्ताब्दे राजसिंहासनमधिरूढः,
१६५८ ख्रिस्ताब्दे औरङ्गजेबनाम्ना स्वपुत्रेण कारागारे निवेशितः, १६६६ ख्रिस्ताब्दे
च पञ्चत्वं गतः. दाराशाहस्तु भ्रात्रा युद्धमनुभूय औरङ्गजेबेन घातितः. पण्डित-
राजोऽपि वार्धके दैवात् मथुरायां वा गत्वा परमेश्वराराधनेन शेषायुर्नीतवान्. तस्मा-
च्चिरकालात्पूर्वं षष्ट्युत्तरशततमवर्षाभ्यन्तरे पण्डितराज आसीदिति सुस्पष्टमेव.

अद्यावधि ज्ञाताः पण्डितराजप्रणीता ग्रन्थास्त्वेते—

(१) **अमृतलहरी**—यमुनास्तुतिरूपोऽयं ग्रन्थः काव्यमालायां मुद्रितः.

(२) **आसफविलासः**—अत्र नव्वाबासफखानस्य वर्णनमस्ति. रसगङ्गाधरेऽपि पद्यद्वयमासफवर्णनात्मकं समुपलभ्यते, तच्चास्मादेव समुद्धृतं स्यात्. ग्रन्थोऽयमद्यापि नास्माभिरुपलब्धः. केवलं पूर्वं टिप्पण्यामुद्धृते कश्मीरमहाराजाश्रितपण्डितभवानन्दोदयानन्दरामचन्द्रशर्मभिर्लिखितपत्रे पूर्वोक्तं पद्यं प्रेषितमासीत्. अस्मत्समीपेऽप्ययं ग्रन्थः संपूर्णो नास्तीत्यपि लिखितम्.

(३) **करुणालहरी**—विष्णुस्तुतिरूपा काव्यमालायां मुद्रिता.

(४) **चित्रमीमांसाखण्डनम्**—अप्रसिद्ध एवायं ग्रन्थः. अप्पय्यदीक्षितकृतचित्रमीमांसाया दूषणानि संकलितानि सन्ति.

(५) **जगदाभरणम्**—अत्र शाहजहान्सुतदाराशिकोहस्य स्तुतिरस्ति. किंतु प्राणाभरणसमानमेवैतत्काव्यम्. प्रायः प्राणनारायणनामस्थले दाराशाहस्य नाम न्यस्तमस्ति. अस्यैकं पुस्तकं कोटानगरनरेन्द्राश्रितकविवरकेशवशास्त्रिगडबळपण्डितसमीपे दृष्टमासीत्.

(६) **पीयूषलहरी**—इयं गङ्गालहरीनाम्ना सुप्रसिद्धा सदाशिवचतुर्भुजराम-चन्द्रादिकृतनानाटीकासमेता सुलभा मुद्रिता च.

(७) **प्राणाभरणम्**—अत्र कामरूपदेशाधिपतेः प्राणनारायणमहीभृतो वर्णनमस्ति. मुद्रितं चैतत्काव्यमालायाम्. एतट्टिप्पणमपि पण्डितराजकृतमेवास्ति.

(८) **भामिनीविलासः**—अयं पण्डितराजप्रणीतपद्यसंग्रहरूपो ग्रन्थः सर्वत्र सुलभ एव, मुद्रितश्च बहुवारम्. मोडकोपाह्वपण्डिताच्युतरायप्रणीता भामिनीविलासटीकापि समुपलभ्यते.

(९) **मनोरमाकुचमर्दनम्**—अयं ग्रन्थो भट्टोजिदीक्षितप्रणीताया मनोरमायाः खण्डनरूपो निरूपणात्मक एव. अस्मत्समीपस्थलिखितपुस्तकस्य प्रारम्भे—'लक्ष्मीकान्तपदाम्भोजमानम्य श्रेयसां पदम् । पण्डितेन्द्रो जगन्नाथः स्तौति गर्वं गुरुद्रुहाम् ॥' इह केचिन्निखिलविद्वन्मुकुटमणिमाला[ला]लितचरणकमलानां नीलोत्पल-[श्या]मलगौरवभास(भाग ?)मोहितमहिममण्डिताखण्डमहीमण्डलानां शेषवंशावतंसानां श्रीकृष्णपण्डितानां चिरायार्चितयोः पादुकयोः प्रसादा[दा]सादितशब्दानु(नु)शासनास्तेषु च पारमेश्वरं पदं प्रयातेषु कलिकालवशंवदीभवन्तस्तदीयसिद्धा(न्त)शास्त्रिणं श्रेष्ठिप्रकाशमाशयानवबोधनिबन्धनिर्माणनयघोषणिवन्धनी)दूषणैः स्वयं निर्मितायां म-

[illegible]:। [illegible] [illegible]-
[ध]मानसा[ना]मस्मद्गुरुचरणैः [illegible] [illegible] पुनः
[illegible]। [illegible] सूत्रगर्भितेत्युम्भे——इत्यादिना [illegible]-
[illegible] निरूपणम्, [illegible]——इत्यादि [illegible] विल-
क्षणं [illegible], [illegible] इति [illegible]——अथः प्रभृति सम-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रमादाद्ल-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।" इत्यादि [illegible].

(१०) यमुनावर्णनम्—[illegible] ग्रन्थो [illegible]. [illegible] कदाचिदानि [illegible] समुपलभ्यते.

(११) लक्ष्मीलहरी—काव्यमालायां मुद्रितैव.

(१२) सुधालहरी—काव्यमालायां मुद्रितैव.

(१३) रसगङ्गाधरः—अयं पण्डितराजस्य [illegible] मुख्यो ग्रन्थः, किंतु सर्वो-
[illegible] एव लभ्यते. [illegible] [illegible]
[illegible]. [illegible] [illegible] ग्रन्थ [illegible]-
[illegible]. [illegible] [illegible]-
[illegible]. अतः [illegible] संपूर्णोऽयं ग्रन्थः कदाचिदुपलभ्यत इति दुराशा-
मात्रम्. [illegible] एव पण्डितराजः परलोकं गत इत्यपि वक्तुं न
युज्यते. [illegible] रसगङ्गाधरानन्तरं प्रणीतमिति [illegible]-
[illegible]. [illegible]—[illegible] पण्डित-
राजोऽपि [illegible] स्थापितवान्. [illegible] तु [illegible]-
[illegible] समाप्ति न नीतेति [illegible] ज्ञायते.

एवं [illegible]: पण्डितराजप्रणीता ज्ञायन्ते. [illegible], पण्डितराजकृतं [illegible]
[illegible] पण्डितराजप्रणीतमासीदिति केचिद्वदन्ति.

(१) [illegible]-[illegible]-[illegible] [illegible] जगन्नाथः, (२)
रेखागणितादिकर्ता सम्राड्जगन्नाथः, (३) विवादभङ्गार्णवकर्ता जगन्नाथतर्कपञ्चाननः,(४)
[illegible] जगन्नाथदीक्षितः, (५) अनङ्गविजयभाणकर्ता श्रीनिवाससूनु-
र्जगन्नाथपण्डितः, (६) सभातरङ्गकर्ता जगन्नाथमिश्रः, (७) अद्वैतामृतकर्ता जगन्नाथ-
सरस्वती, (८) समुद्रमथनकर्ता जगन्नाथसूरिः, (९) [illegible] जगन्नाथः,
(१०) ज्ञानविलासकाव्यकर्ता नारायणदीक्षितसूनुर्जगन्नाथः, (११) अनुमानकल्पलताकर्ता
जगन्नाथः, इत्यन्या बहवो जगन्नाथनामानः पण्डिताः समभूवन्, ते सर्वेऽपि पण्डितराजा-
द्भिन्ना इति ज्ञेयम्.

<u>राजशेखरः</u>

अयम् एकः संस्कृतकविः, आलङ्कारिकः शास्त्रकारश्च आसीदिति पण्डिता आमनन्ति। स्वनाटकप्रस्तावनासु स्वजीवनसम्बन्धे यदुक्तवांस्तदाधारेण यायावरवंशे क्रि.शक नवमशताब्दान्ते दशमशताब्दादौ वा जन्माऽसीत्। अयं राजशेखरो महाराष्ट्रदेशीय अकालजलदस्य पौत्रः ददुकस्य शीलवत्याश्च पुत्र आसीत्। अयं क्षत्रियकन्यां चौहानवंशोद्भवाम्

अवन्तिसुन्दरी नाम ललनामुपयेमे। इयमवन्तिसुन्दरी महाविदुषी बभूव। राजशेखरः पाकपरिभाषाविषये तन्मतमभ्युपन्यस्तवान्। यथा- 'आग्रहपरिग्रहादपि पदस्थैर्यवसायः, तस्मात्पदानां परिवृत्तिवैमुख्यं पाक इति वामनः। 'इयमशक्तिन पुनः पाकः' इत्यवन्तिसुन्दरी। हेमचन्द्रः देशीयनाममालायाम् अवन्तिसुन्दरीकृतं 'देसीयशाब्दकोषम्' स्मृतवान्, तथाऽवन्तिसुन्दर्या कृतं कतिपयशब्दानां नवव्याख्यस्य चर्चामपि कृतवान्। अवन्तिसुन्दर्याः प्राकृतकवितापिर्यतायाः प्रमाणमिदं यत्तदनुरोधेनैव राजशेखरः कपूरमञ्जरीसट्टकं प्राकृतभाषामयं निर्मितवान्।

एतेन नाटकान्यपि विरचितानि, अतः 'नाटकान्तं कवित्वम्' इतिलोकोक्त्यनुसारं स्वस्य कवित्वम् प्रत्यपादयत्। महाराष्ट्रदेशोद्भवोऽयं कान्यकुब्जराजस्योपाध्यायपदमलंकृतवान्। एतदाश्रयदातुर्नाम महेन्द्रपाल इत्यासीत्स्यः प्रतिहारवंश्यनृपेषु गौरवशाली समाख्यातः। एतदादेशेनैव बालरामायणं प्रथममभिनीयते स्म। कियतः कालस्य कृतेऽयमन्यं कञ्चन नृपमभ्याश्रयत्। यदादेशेन विद्धशालभञ्जिकाया अभिनयो जातः। महेन्द्रपालानन्तरमयं पुनस्तत्तनयस्य महीपालस्य साह्यभावेन स्थितः यदादेशेन बालभारतस्याभिनयः प्रथमं पदमधृत ।

<u>राजशेखरस्य कृतयः</u>

कपूरमञ्जरी

कपूरमञ्जरी (सट्टकम्) नाम्नि ग्रन्थे यथा- सैव प्रवेशकेनापि विष्कम्भेन विना कृता। अङ्कस्थानीयविन्यस्तचतुर्जवनिकान्तरा। प्रकृष्टप्राकृतमयी सट्टकं नामतो भवेत् ॥ इति। पूर्णतया प्राकृतभाषायां विरचितमिदं सट्टकप्रकारे विरचितम् नाटकम्। अत्र राजाऽपि प्राकृतभाषायामेव सम्भाषते। कपूरमञ्जरीति प्रसिद्धायाः विदर्भराजपुत्र्याः विवाहः चण्डपालनाम्ना सह कथं समभवदिति कथाऽत्र वर्णिता, या कथा तु पूर्वम् अपराजितनाम्ना कविना निबद्धासीदिति राजशेखरेणैव गीयते। अस्मिन्नाटकेऽनेन कविना प्रस्तावनायां हालः हरिचन्द्रः कविराजः इत्यादयः पूर्वकवयः स्मर्यन्ते। एषु कविराजः राघवपाण्डवीयम् नाम्नः द्विसन्धानकाव्यस्य कर्ता, राजशेखरस्य पूर्वपुरुषश्च। एष कविराजम् ,बालकविः, इति उपज्ञापयति। एवं च 'बालकविः कविराजो निर्भयराजस्य तथोपाध्यायः' इति वदन् कविराजः निर्भयनाम्नः राज्ञः गुरुरासीदिति ज्ञापयति। आत्मानं "रजनीवल्लभशिखण्डः" अथात् रजनीवल्लभः=चन्द्रः (राजः) स एव शिखण्डः शेखरम् यस्य सः रजनीवल्लभशिखण्डः = राजशेखरः। इति निदर्शति।

बालभारतम्

बालभारतम् इत्येतदपि नाटकम्। 'प्रचण्डपाण्डवम्' इत्यस्य अपरं नाम। एतस्य नाटकस्य अङ्कद्वयमात्रं लब्धम्। आधुनिकैः प्रकाशकैः कृताः काश्चित् टिप्पणीः अतिरिच्य एतस्य काऽपि टीका नोपलभ्यते। अस्य प्रस्तावनयाऽवगम्यते यत् कान्यकुब्जस्य निर्भयो नाम राजा, तस्य पुत्रः महीपालदेवश्च।

बालरामायणम्

बालरामायणम् एतन्नाटकम् रामायणकथाधारितम्। अत्र 'बाल'शब्दः लघुपर्यायः, न तु शिशुपर्यायः इति भाति। यतः इदमपि नाटकम् प्रौढबन्धैः निबद्धम्। इदम् मूलमात्रम् लब्धम्, न तु सव्याख्यानम्। काव्यशास्त्रे औचित्यविचारचर्चाविषये भोजः स्वकीये ग्रन्थे शृङ्गारप्रकाशः इत्याख्ये बालरामायणस्य वाक्यमुदाहरति यथा-तत्र प्रबन्धे दोषहानम्, अनौचित्यपरिहारेण; यथा मायाकैकेयी-दशरथाभ्यां रामः प्रवासितः; न मातापितृभ्याम् इति निर्दोषः दशरथे इति।

विद्धशालभञ्जिका

विद्धशालभञ्जिका(नाटिका) अस्य नाटकस्य कथा का? इति मया इतोऽपि न ज्ञातम्। नारायणदीक्षितनाम्ना पण्डितेन कृता टीका विद्यत इति श्रुतम्।

काव्यमीमांसा

काव्यमीमांसा अयम् अलङ्कारशास्त्रग्रन्थः। अयं ग्रन्थः भारतीयसाहित्यम् अवजिगमिषुभिः अध्येयेषु प्रमुखः। संस्कृतसाहित्यशास्त्रस्य अनर्घ्य रत्नम् । अस्य मतेन आदिकविः "काव्यपुरुषः"। द्वितीयः कविः "शुक्रः"। तृतीय एव "वाल्मीकिः"। भावनोऽपि कवीन् विनेतुं काल्पनिकरूपकमाध्यमेन काव्यपुरुष-साहित्यविद्यावधूप्रणयनद्वारा प्रणीतवान्। अस्य मतेन काव्यपुरुषः ब्रह्म-सरस्वत्योः कुमारः। अस्मिन् विचारे वायुपुराणे अभिप्रायभेदः अस्ति। ध्वन्यालोककर्ता आनन्दवर्धनोऽपि अस्मिन् विषये राजशेखरेण सहमतः। वस्तुतोऽयम् ग्रन्थः अष्टादशाधिकरणेषु संविभक्तः बृहद्ग्रन्थ आसीत्। परन्तु अधुना केवलं प्रथमाधिकरणमात्रम् उपलभ्यते। अस्मिन्नधिकरणे अष्टादशाध्यायाः सन्ति।

प्रथमोऽध्यायः

श्रीकण्ठस्य परमेष्ठिवेकुण्ठादिभ्यश्चतुःषष्टये शिष्येभ्यः काव्यशास्त्रोपदेशः। सारस्वतकाव्यपुरुषात्काव्यविद्याप्रवृत्तिः। सहस्राक्षादिभ्यो दिव्येभ्यः काव्यविद्यास्नातकेभ्यः काव्यविद्याया अष्टादशाधिकरणीप्रवचनम्। तेषां पृथक्पृथक् स्वशास्त्रविरचनम् । प्रकीर्णत्वात्तेषां क्चिचदुच्छेदेन ग्रन्थकर्त्रा सङ्क्षेपेणस्व ग्रन्थस्य प्रणयनम् एतद्ग्रन्थाध्यायनिर्देशश्च।

द्वितीयोऽध्यायः

शास्त्रं काव्यं चेति वाङ्मयं द्विधा। शास्त्राणां परिसङ्ख्यानं, लक्षणं, सूत्रादिभिश्चैषां प्रणयन्। धृत्तिपद्धतिभाष्यसमीक्षाटीकापञ्जिकाकारिकावार्तिकानीतिशास्त्रभेदाः, तेषां व्याख्याश्च। साहित्यविद्याया व्याख्या।

तृतीयोऽध्यायः

सरस्वत्याः पुत्रेच्छा। स्वयम्भूवरदानम्। सरस्वत्याः काव्यपुरुषोत्पत्तिः। तस्य छन्दस्वद्वागुच्चारणम्। काव्यपुरुषस्य स्तुतिर्वर्णनं च। सारस्वतेयस्य उशनसे वाल्मीकये च छन्दस्वद्वाक्सञ्चारणम् काव्यपुरुषस्य सरस्वत्या ब्रह्मलोकेऽनुगमनम्। तन्निवर्तनाय तद्वशीकरणार्थं साहित्यविद्यावधूत्पादनं, तस्यै काव्यपुरुषानुवर्त्तनाय काव्यविद्यास्त्रातकेभ्यश्चैतयोः चरितस्तवनायादेशः। प्रथमं प्राची प्रति चलनम्। तत्र काव्यपुरुषमभियुञ्जाना सा औमेयी यं वेषं अशेषमसेविष्ट स तत्रत्याभिः स्त्रीभिरनुकृतः। सा औड्रमागधीप्रवृत्तिः। गौडाङ्गनावेषवर्णनम्। तयोरनुसारेण भारतीवृत्तिगौडीरित्योः प्रदुर्भावः। ततः पाञ्चालान् प्रति चलनम्। पाञ्चालमध्यमाप्रवृत्तिसात्वतीवृत्ति पाञ्चालीरीतीनां प्रादुर्भावः। ततोऽवन्तीं प्रति चलनम्। तन्नेपथ्यानुसारेण आवन्तीप्रवृत्ति सात्वतीकौशिकीवृत्तीनां प्रादुर्भावः। ततो दक्षिणां

प्रति चलनम्। तत्र दक्षिणात्याप्रवृत्ति कौशिकीवृत्ति वौदर्भी रीतीनां प्रादुर्भावः। सम्पूर्णतया च काव्यपुरुषस्य वशीकरणम्। विदर्भेषु वत्सगुल्मे तयोर्गान्धर्ववत्पांरेप्ययनम्। ततो विनिवृत्य तेषु प्रदेशेषु विहत्य तुषारगिर्वागमनम्। गौरीसरस्वतीभ्यां वन्दनम्। तयोराशीर्वादेन कविमानसनिवासकरणं कविलोकस्वर्गसर्गश्च।

चतुर्थोध्यायः

शिष्यो द्विविधः युद्धिमानाहार्यबुद्धिश्च। ताभ्यामन्यथाबुद्धिर्दुर्बुद्धिः। समाध्यभ्यासयोर्व्याख्ये। तयोः शक्त्युद्भासनम्। शक्तिकर्तृके प्रतिभाव्युत्पत्तिकर्मणी। प्रतिभाव्याख्या। तस्याः कारयित्रिभावयित्रीभेदेन द्वैविध्यम्। सहजाहार्योपदेशिकीति त्रिविधा कारयित्री। तासां व्याख्याः। तदनुसारेण सारस्वतः, आभ्यासिकः, औपदेशिक इति त्रिविधाः कवयः। तेषां लक्षणानि। भावयित्रीव्याख्या। भावकत्वकवित्वयोः पृथक्त्वम्। अरोचकिनः, सतृणाभ्यवहारिणः, मत्सरिणः, तत्वाभिनिवेशिनश्चेति चत्वारः भावकाः। तेषां लक्षणानि। तत्त्वाभिनिवेशिनः विरलत्वम्। भावकविषये सङ्ग्रहश्लोकाः।

Unit II: Intensive study of *Rasagaṅgadhara* first Anana up to the end of Rasanirupaṇa

पण्डितराजश्रीजगन्नाथविरचितो

रसगङ्गाधरः ।

प्रथममाननम् ।

स्मृतापि तरुणातपं करुणया हरन्ती नृणा-
मभङ्गुरतनुत्विषां वलयिता शतैर्विद्युताम् ।
कलिन्दगिरिनन्दिनीतटसुरद्रुमालम्बिनी
मदीयमतिचुम्बिनी भवतु कापि कादम्बिनी ॥

नत्वा गङ्गाधरं मर्मप्रकाशं तनुते गुरुम् ।
रसगङ्गाधरमर्मोद्घाटनार्थमिदं ॥
याचकानां कल्पतरोररिकक्षहुताशनात् ।
नागेशः शृङ्गवेरेशाद्रामतो लब्धजीविकः ॥

आरिप्सितप्रतिबन्धकदुरितनाशाय शृङ्गारालम्बनादिविभावतया तद्देवतात्वेन च समुचितस्येष्टदेवतावस्तुनिर्देशरूपं मङ्गलमाचरन् शिष्यशिक्षायै ग्रन्थादावनुबध्नाति — स्मृतापीति । कादम्बिनी मेघपङ्क्तिर्भगवान् कृष्णमूर्तिः । विलक्षणश्यामतारसंपन्नमेघपङ्क्तिसदृशत्वात् । अत एव मेघत्वेनाध्यासः । कापीत्यनेन तद्धर्मसत्त्वेऽपि ततोऽधिककार्यकारित्वेन प्रसिद्धमेघाद्विलक्षणत्वं व्यतिरेकत्वात् बोध्यते । मतिचुम्बिनी मतिविषयः । भवत्विति प्रार्थने लोट् । व्यतिरेकपोषकं विशेषणत्रयम् । प्रसिद्धा सा तु यदा कदाचित् स्मृता सा स्वाभाव्यादनुभवमात्रात्पावनत्वं केषांचित् तु सर्वेषां भूतभविष्यद्वर्तमानभेदेन स्मृतवती । इयं तु स्मृतापि । इत्यादिप्रयुक्तापिशब्दोऽपि । तरुणातपम् । तमपि करुणया न तु प्रयोजनवशात् । नृणां सर्वेषां न तु केषांचित् । हरन्ती न तु जहार हरिष्यति वा । किं च सा भङ्गशीलतनुकान्तिविद्युता वेष्टिता । इयं तु चिरकालस्थायिशरीरकान्तीनां विद्युतां तत्त्वेनाध्यवसितानां गोपाङ्गनानां शतैर्लोकाद्भुतैर्भावादिभिर्वेष्टिता वलयिता । यद्वा 'भाव्येन वलयान्' इतिवत्तृतीया । तद्विनिर्मितवलयवत्या । कलिन्दाख्यगिरिपुत्रीयमुनातीरे सुरद्रुमा नीपाः । तेषां तत्त्वं तु हरिप्रिय-

श्रीमज्ज्ञानेन्द्रभिक्षोरधिगतसकलब्रह्मविद्याप्रपञ्चः
काणादीराक्षपादीरपि गहनगिरो यो महेन्द्रादवेदीत् ।
देवादेवाध्यगीष्ट स्मरहरनगरे शासनं जैमिनीयं
शेषाङ्कप्राप्तशेषामलभणितिरभूत्सर्वविद्याधरो यः ॥
पाषाणादपि पीयूषं स्यन्दते यस्य लीलया ।
तं वन्दे पेरुभट्टाख्यं लक्ष्मीकान्तं महागुरुम् ॥
निमग्नेन क्लेशैर्मननजलधेरन्तरुदरं
मयोन्नीतो लोके ललितरसगङ्गाधरमणिः ।
हरन्नन्तर्ध्वान्तं हृदयमधिरूढो गुणवता-
मलंकारान्सर्वानपि गलितगर्वान्रचयतु ॥

स्तात् । 'मणिद्युति नीलोत्पलमपि चिन्तामणिरिति' इति लिङ्गस्य बोध्यम् । यद्वा तीरेण कुङ्कुमालक्तेन प्रसिद्धः पत्र । तदात्मिका । सा तु विपत्सरण्याश्रयिकेति भावः । यद्वा कादम्बिनीलेनाप्यवसिता कान्ती । सा च कृष्णमूर्तिः । कृष्णावतारविग्रहार्थी देवता राधा वा । विधुलेखात्मसितासन्तरीचारकर्तृभ्यः । तृतीयविशेषणार्थस्तु स्पष्ट एवेति बोध्यम् । अत्र व्यतिरेकरूपकातिशयोक्तीरद्वासिमालाख्यः संकरः ॥

श्लोकेः कलिप्यालसनिरासाय स्वविद्यायाः सांप्रदायिकत्वसूचनाय च गुरुणाति द्वाभ्यामाह—**श्रीमदिति** । श्रीः सरस्वती ब्रह्मवर्चसं वा । ज्ञानेन्द्राख्ययतेः । सकलाशब्दितार्थः । पूर्वार्धे च इत्युभयतान्वेति । उत्तरार्धे च इति त्रिषु । प्रपञ्चे मिथिलिस्वीयकता लिङ्गतोऽपि तद्व्यागः सूचितः । कणादाक्षपादाभ्यां प्रोक्ता गम्भीरवाचः । न्यायवैशेषिकशास्त्राणीति यावत् । देवादेव । एवः प्रसिद्धेः । शम्भुदेवादेवेत्यर्थः । स्मरेति । काश्यां जैमिनिप्रोक्तं शास्त्रम् । शेष इत्यादि उपमान यस्य तस्माद्वीरे वरप्राप्तिशास्त्र शेषस्य पतञ्जलेरमला भणितिर्महाभाष्याख्या येन तादृशः । उपसंहरति—सर्वेति । एतेन तदितरशास्त्रवेदादिज्ञातृत्वं सूचितम् । अत्र च इत्थस्य तमित्युत्तरश्लोकेनान्वयः ॥

पाषाणादपीति । यथेष्टविशेषेण अत्यन्तसूक्ष्मत्वादपि तेजोगामीति तु किमु वाच्यम् । इत्यनेन महामहिमशालिता वर्णिता । तेन तन्मुखश्रवणमात्रेण पाषाणतुल्यजनस्य सकलविद्याविर्भावोऽस्यासेन सूचितः । लक्ष्मीति तत्पत्नीनाम । यद्वा लक्ष्मीकान्तं विष्णुस्वरूपम् । सर्वविद्यानामेकस्मादेव लाभात्तत्र महत्त्वम् ॥

ततः किमत आह—**निमग्नेनेति** । युक्तिहेतुशास्त्रचिन्तनरूपोदरसुरसमध्ये न तु यत्र क्वचित् । क्लेशैर्न तु क्लेशेन । निरतं न तु यथाकथंचित् । अतीव मया उपार्जितेन लोके भूलोके उन्नीतः आनीतो ललितो रमणीयो रसगङ्गाधर एव मणिर्मुक्तानाम् । अनेन तद्धितमस्मदादेरपि न क्षतिरिति सूचितम् । हृदयमधिरूढः स्वान्ते प्रविष्टः । अलङ्का-

परिष्कुर्वन्त्वर्थान्सहृदयधुरीणाः कतिपये
तथापि क्लेशो मे कथमपि गतार्थो न भविता ।
तिमीन्द्राः संक्षोभं विदधतु पयोधेः पुनरिमे
किमेतेनायासो भवति विफलो मन्दरगिरेः ॥

निर्माय नूतनमुदाहरणानुरूपं
काव्यं मयात्र निहितं न परस्य किंचित् ।
किं सेव्यते सुमनसां मनसापि गन्धः
कस्तूरिकाजननशक्तिभृता मृगेण ॥

मननतरितीर्णविद्यार्णवो जगन्नाथपण्डितनरेन्द्रः ।
रसगङ्गाधरनाम्नीं करोति कुतुकेन काव्यमीमांसाम् ॥

कारणधर्ममाह—अनन्तरीति । ग्रन्थपक्षे साहित्यविषयमज्ञानम् । मणिपक्षे तु रूपमेव । अलंकारान्भूषणानि तत्पक्षाणि वा । सर्वाणि न तु कानिचित् । गलितः स्वयमेव च्युतो गर्वो येषां तान्करोतु । करोत्वित्यर्थः ॥

ननु तादृशार्थग्रन्थैरेव निर्वाहे किमित्यपूर्वोऽयं ग्रन्थोऽत आह—परीति । केचन काव्यवासनावासितान्तःकरणश्रेष्ठा अर्थानाप्यर्थानलंकारादीन्परिष्कुर्वन्तु, तथापि तैस्तथा कृतेऽपि मे क्लेशो रसगङ्गाधररचनरूपः कथमपि स्वल्पोऽपि गतार्थश्चरितार्थो न भविता । भविष्यतीति वाच्ये भवितेत्यनेनेदं सूचितम्, स्वग्रन्थकरणकाले स्वतुल्यपण्डितसत्त्वेन तेषां गतार्थत्वेऽप्यभिमाषाभावपुरुषाणां न गतार्थत्वम् । अत एव केचन सहृदयधुरीणा इत्युक्तमिति । उक्तमर्थमर्थान्तरोपन्यासेन द्रढयति—तिमीन्द्रा मत्स्यविशेषश्रेष्ठाः पुनर्भूयः सम्यक् न तु यथाकथंचित्क्षोभमालोडनं कुर्वन्तु । एतेन तत्कर्तृकेण तेन मन्दराचलप्रयासो विफलो निष्फलः किं भवति । अपि तु नेति । तिमीन्द्राणां तत्करणकालेऽपि देवानां तदलाभाभावात्करणेन साफल्यमिति भावः ॥

इत्थमन्यतो विशेषान्तरमाह—निर्मायेति । नूतनेति । तत्तदलंकारादिलक्षणानुरूपं काव्यं भामिनीविलासादयम् । अत्र रसगङ्गाधरग्रन्थे । लेशतोऽपि परकीयत्वाभावमाह—न परस्येति । निहितमित्यस्यानुषङ्गः । दृष्टान्तमाह—किमिति । सुमनसां पुष्पाणाम् । गन्ध आमोदः । कस्तूरिकावतेति वाच्ये जननशक्तिमत्त्वेन सूचितम्, कदापि परकीयग्रहणं न । तज्जननशक्तिमत्त्वेन यावदपेक्षितं तावदसंभवादिति ॥

प्रतिजानीते—मननेति । मननरूपतरिकापारंगतविद्यारूपोदधिर्जगन्नाथाख्यपण्डितश्रेष्ठः । पण्डितो नरेन्द्रः पृथ्वीशो येन वा । नरेन्द्रस्य पण्डित इति वा । पण्डितश्चासौ नरेन्द्रश्च तत्तुल्यत्वादिति वा । वस्तुतस्तु जगन्नाथपण्डितराज इति पृथ्वीपतिदत्तनामाभिलापोऽयम् । कुतुकेनेत्यनेन स्वस्य ग्रन्थकरणे क्लेशाभावः सूचितः । मीमांसा विचारः ॥

रसगङ्गाधरनामा संदर्भोऽयं चिरं जयतु ।
किं च कुलानि कवीनां निसर्गसभ्यानि रञ्जयतु ॥

तत्र कीर्तिपरमाह्लादगुरुराजदेवताप्रसादाद्यनेकप्रयोजनकस्य काव्यस्य व्युत्पत्तेः कविसहृदययोरावश्यकतया गुणालंकारादिभिर्निरूपणीये तस्मिन्विशेष्यतावच्छेदकं तदितरभेदबुद्धौ साधनं च तल्लक्षणं तावन्निरूप्यते—

रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम् ।

रमणीयता च लोकोत्तराह्लादजनकज्ञानगोचरता । लोकोत्तरत्वं चाह्लादगतश्चमत्कारत्वापरपर्यायोऽनुभवसाक्षिको जातिविशेषः । कारणं च तदवच्छिन्ने भावनाविशेषः पुनःपुनरनुसंधानात्मा । 'पुत्रस्ते जातः', 'धनं ते दास्यामि' इति वाक्यार्थधीजन्यस्याह्लादस्य न लोकोत्तरत्वम् । अतो न तस्मिन्वाक्ये काव्यत्वप्रसक्तिः । इत्थं च चमत्कारजनकभावनाविषयार्थप्र-

---

मर्मप्रकाशः—**रसेति** । अयं बुद्धिस्थः संदर्भः ग्रन्थात्मकं वाक्यं चिरं चिरकालं जयतु सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् । किं च स एव निसर्गसभ्यानि स्वभावरमणीयानि । एतेन कृत्रिमरमणीयनिरासः । कवीनां कुलानि वंशान्समूहान्वा रञ्जयतु तुष्टान्करोतु ॥

तत्र कीर्तीति ग्रन्थे । परमाह्लादो विगलितवेद्यान्तरानन्दः । आदिना इष्टलाभादिः । कविः काव्यकर्ता । सहृदयस्तदनुभविता । कवेरनुभवितृत्वेऽपि सहृदयत्वेनैव न तु कवित्वेन । गुणेति । निरूपणीय इत्यर्थः । आदिना रसादिपरिग्रहः । तस्मिन्काव्ये । निरूप्य इत्यन्वयः । तच्च विशेष्यतावच्छेदकम् । तल्लक्षणं काव्यलक्षणम् । इतरभेदकं च तदेव । तत्प्रकारकज्ञानस्य प्रवर्तकत्वादिति बोध्यम् । तन्नवादौ । **रमणीयेति** । कटाक्षादिवारणाय शब्द इति । व्यङ्ग्यार्थसंग्रहाय वाचक इत्यनुक्त्वा प्रतिपादक इत्युक्तम् । रमणीयेत्यनेन व्याकरणादिकप्रतिपाद्यार्थेति । 'घटमानय' इत्यादिवाक्यवारणाय रमणीयेति । ननु रमणीयत्वस्याननुगततया तल्लक्षणेऽव्याप्तिरत आह—**रमणीयता चेति** । ननु लोकोत्तरत्वं स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभाव इत्यत आह—**लोकोत्तरत्वं चेति** । अनुभवसाक्षिक इत्यनेन तदन्यप्रमाणनिरासः । स चानुभवः सहृदयानामेव । एवं च नीरसेषु इति भावः । ज्ञानं च भावनारूपमेव नान्यदित्याह—**कारणं चेति** । तदवच्छिन्ने चमत्कारत्वापरपर्यायलोकोत्तरत्वावच्छिन्ने । विशेषो न तु सामान्यम् । अत एव तत्स्वरूपमाह—पुनरिति । लोकोत्तरेति विशेषणकृत्यमाह—पुत्रस्ते इत्यादि । अत्र वाक्यार्थद्वयम् । तथा सति परिष्कृतं लक्षणमाह—इत्थं चेति । तत्तदर्थविशिष्टो बोध्यः । फलितमित्यन्वयः । कश्चिच्चि-

तिपादकशब्दत्वम्, यत्प्रतिपादितार्थविषयकभावनात्वम्, चमत्कारजनकतावच्छेदकं तत्त्वम् । स्वविशिष्टजनकतावच्छेदकार्थप्रतिपादकतासंसर्गेण चमत्कारत्ववत्त्वमेव वा काव्यत्वमिति फलितम् । यत्तु प्राञ्चः 'अदोषौ सगुणौ सालंकारौ शब्दार्थौ काव्यम्' इत्याहुस्तत्र विचार्यते—शब्दार्थयुगलं न काव्यशब्दवाच्यम् । मानाभावात् । काव्यमुच्चैः पठ्यते, काव्यादर्थोऽवगम्यते, काव्यं श्रुतमर्थो न ज्ञातः, इत्यादिविश्वजनीनव्यवहारतः प्रत्युत शब्दविशेषस्यैव काव्यपदार्थत्वप्रतिपत्तेश्च । व्यवहारः शब्दमात्रे लक्षणयोपपादनीय इति चेत्, स्यादप्येवम्, यदि काव्यपदार्थतया पराभिमते शब्दार्थयुगले काव्यशब्दशक्तेः प्रमापकं दृढतरं किमपि प्रमाणं स्यात् । तदेव तु न पश्यामः । विमतवाक्यं त्वश्रद्धेयमेव । इत्थं चासति काव्यशब्दस्य शब्दार्थयुगलशक्तिग्राहके प्रमाणे प्रागुक्ताद्व्यवहारतः शब्दविशेषे सिद्ध्यन्तीं शक्तिं को नाम निवारयितुमीष्टे । एतेन विनिगमनाभावादुभयत्र शक्तिरिति प्रत्युक्तम् । तदेवं शब्दविशेषस्यैव काव्यपदार्थत्वे सिद्धे तस्यैव लक्षणं वक्तुं युक्तम्, न तु स्वकल्पि-

---

चमत्कारजनकभावने हमूर्छत्वन्नविषया ऽसमानान्यार्थप्रतिपादकशब्दे काव्यत्वव्यवहार-णाय शब्देऽव्यवहाराय भावनेत्युक्तम् । शब्दत्वमिलत्स्य काव्यपदनिमित्ततान्वयः । धाराधा-हिकज्ञानविषयत्वात्तादृशार्थप्रतिपादके शब्देऽतिव्याप्तिरत आह—**यत्प्रतिपादितेति** । ता-दृशानुपूर्वीप्रतिपादितार्थविषयकत्वविशिष्टभावनात्वं तज्जनकतावच्छेदकं तादृशानुपूर्वी-मत्त्वमित्यर्थः । तेन नोक्तदोषः । तत्त्वपदार्थः—**स्वेति** । स्वं चमत्कारत्वम् । जनकता-वच्छेदकार्थेति । अर्थे भावनानिष्ठजनकतावच्छेदकता विषयतासंबन्धेन बोध्या । लक्ष्य-तावच्छेदकं चैतत्समनाधिकरणं काव्येत्याद्यनुगतव्यवहारे आस्वादजनकतया च सिद्ध-जातिविशेषरूपमखण्डोपाधिरूपं वा काव्यत्वं बोध्यम् । प्राञ्चः प्रकाशकृदादयः । मम्मटभट्ट-व्याख्याकृतोऽभिप्रायविशेष एव मानमत आह—**काव्यमिति** । प्रत्युत वैपरीत्येन । आदिना काव्यं पठितमित्यादिसंग्रहः । इत्यादि । इत्यादि सार्वजनीनव्यवहारात् । सार्व-विभक्तिकस्तसिः । विशेषपदेन प्रागुक्तार्थकत्वसूचनम् । एवमग्रेऽपि । एतेनार्थनिरासः । प्रतिपत्तेश्च निर्णयाच्चेत्यन्वयार्थौ । **परेति** । प्रकाशकृदादीत्यर्थः । प्रमापकं निश्चायकम् । **विमतेति** । प्रकाशकृदित्यर्थः । उपसंहरति—**इत्थं चेति** । तत्त्वाश्रद्धेयत्वे चेत्यर्थः । शब्दार्थोभयत्र शक्त्यन्वयः । एतेन व्यवहारस्याविनिगमकत्वेन । प्रकरणार्थमुप-संहरति—**तदेवमिति** । एवमुक्तप्रकारेण । तस्यैव शब्दविशेषस्यैव । प्रागुक्त-

तस्य काव्यपदार्थत्वस्य। एवं च वेदपुराणादिलक्षणेष्वपि गतिः। अन्यथा तत्रापीयं दुरवस्था स्यात्। यत्तु रसास्वादोद्बोधकत्वमेव काव्यत्वप्रयोजकं तच्च शब्दे चार्थे चाविशिष्टमित्याहुः, तन्न। रागस्यापि रसव्यञ्जकतया ध्वनिकारादिसकलालंकारिकसंमतत्वेन प्रकृते लक्षणीयत्वापत्तेः। किं बहुना नाट्याङ्गानां सर्वेषामपि प्रायशस्तथात्वेन तत्त्वापत्तिर्दुर्वारैव। एतेन रसोद्बोधसमर्थस्यैवात्र लक्ष्यत्वमित्यपि परास्तम्। अपि च काव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं शब्दार्थयोर्व्यासक्तम्, प्रत्येकपर्याप्तं वा। नाद्यः। एको न द्वाविति व्यवहार इवैव श्लोकवाक्यं न काव्यमिति व्यवहारस्यापत्तेः। न द्वितीयः। एकस्मिन्पद्ये काव्यद्वयव्यवहारापत्तेः। तस्माद्वेदशास्त्रपुराणलक्षणस्येव काव्यलक्षणस्यापि शब्दनिष्ठतैवोचिता। लक्षणे गुणालंकारादिनिवेशोऽपि न युक्तः। 'उदितं मण्डलं विधोः' इति काव्ये दूत्यभिसारिकाविरहिण्यादिसमुदीरितेऽभिसरणविधिनिषेधजीवनाभावादिपरे 'गतोऽस्तमर्कः' इत्यादौ चाव्याप्त्यापत्तेः। न चेदमकाव्यमिति शक्यं वदितुम्। काव्यतया पराभिम-

---

माह—एवं च चेति। अन्यथा वेदत्वादेरप्यशब्दनिष्ठत्वे दुरवस्था व्यवहारोच्छेदापत्तिरूपा। लक्षणीयत्वेति। तथा च तत्रातिव्याप्तिरिति भावः। सर्वेषामपि वेदादीनामपि। क्वचित्तदभावादाह—प्रायश इति। तथात्वेन रसव्यञ्जकत्वेन। तत्त्वापत्तिः काव्यत्वापत्तिः। मतान्तरसाधारणं दोषमाह—अपि चेति। व्यासक्तं व्यासज्यवृत्ति। उचितेति। यदि [illegible] लक्षणस्य [illegible] काव्यं पठितम्, श्रुतं काव्यम्, शुद्धं काव्यमित्युभयविधव्यवहारदर्शनाच्च काव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं व्यासज्यवृत्ति। अत एव वेदत्वादेरप्यशब्दनिष्ठत्वप्रतिपादकः 'तदधीते' इत्यादि सूत्रस्थो भाष्यप्रघट्टकः संगच्छते। लक्षण[illegible] तत्र चैको न द्वाविति व्यवहारापत्तिः। तेनानुपदवक्ष्यमाणकाव्यलक्षणं प्रकाशोक्तं निरस्तम्। एतन्म-[illegible] निर्दोषमिति [illegible] दुष्टमित्युक्तं [illegible] तथा। सामान्यलक्षणे त्वदोषादिपदघटितमेव तेषामपि मतं। एवं च न कोऽपि दोष इति बोध्यम्। तदाह—लक्षण इति। काव्यसामान्यलक्षण इत्यर्थः। आदिना रसत्वादिपरिग्रहः। यथासंख्यमन्वयः। आदिना [illegible]परिग्रहः। इदं च मतम-[illegible]। अव्याप्त्यापत्तेरिति। गुणालंकारयोरभावादिति भावः। तथा चाकाव्यमित्यर्थ [illegible]। ननु [illegible] तत्राह—काव्य इति।

तस्यापि तथा वक्तुं शक्यत्वात् । काव्यजीवितं चमत्कारित्वं चावशिष्टमेव । गुणत्वालंकारत्वादेरननुगमाच्च । दुष्टं काव्यमिति व्यवहारस्य बाधकं विना लाक्षणिकत्वायोगाच्च । न च संयोगाभाववान्वृक्षः संयोगीतिवदंशभेदेन दोषरहितं दुष्टमिति व्यवहारे बाधकं नास्तीति वाच्यम् । 'मूले महीरुहो विहंगमसंयोगी न शाखायाम्' इति प्रतीतिरिवेदं पद्यं पूर्वार्धे काव्यमुत्तरार्धे तु न काव्यमिति स्वरसवाहिनो विश्वजनीनानुभवस्य विरहादव्याप्यवृत्तिताया अपि तस्यायोगात् । शौर्यादिवदात्मधर्माणां गुणानाम्, हारादिवदुपस्कारकाणामलंकाराणां च शरीरघटकत्वानुपपत्तेश्च । यत्तु 'रसवदेव काव्यम्' इति साहित्यदर्पणे निर्णीतम्, तन्न । वस्त्वलंकारप्रधानानां काव्यानामकाव्यत्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । महाकविसंप्रदायस्याकुलीभावप्रसङ्गात् । तथा च जलप्रवाहवेगनिपतनोत्पतनभ्रमणानि कविभिर्वर्णितानि । कपिबालादिविलसितानि च । न च तत्रापि यथाकथंचित्परम्परया रसस्पर्शोऽस्त्येवेति वाच्यम् । ईदृशरसस्पर्शस्य 'गौश्चलति',

---

ननु विलक्षणचमत्कारित्वं तर्ह्येवेति चीक्रदोषोऽत आह—गुणत्वेति । ननु काव्यधर्मत्वं रसधर्मत्वं वा गुणत्वम्, काव्यशोभाधायकत्वं काव्यधर्मत्वं चालंकारत्वमित्यनुगम एवेति चेत्तत्राह । तथापि गुणालंकारादीत्यादिपदेनादोषत्वमिति विशेषणमयुक्तमित्यभिमतम् । दुष्टं चेत्याह । दोषसामान्याभावनिवेशे काव्यव्यवहारस्य विरलविषयतापत्तेः । इदं काव्यं दुष्टमिति व्यवहारानापत्तेश्च । न चादोषपदेन स्फुटदोषराहित्यं विवक्षितम् । स्फुटत्वं च शाब्दबोधप्रतिबन्धकत्वम् । तेन निहतार्थदुष्टत्वानापत्ते रुद्रोक्ते । अन्यथा रसादिदोषाणां त्यागे चीत्तानापत्तिः । रसदोषेऽपि शब्दार्थविशिष्टे रसादिदोषाभावः प्रतीयत इति वाच्यम् । अर्थशब्देन रसस्यापि ग्रहादिति भावः । तदाह—दुष्टकाव्यमिनोति । एवं च तेषामपि मते तादृशकाव्यलक्षणेऽदोषाविति भागस्यानिवेश इति बोध्यम् । स्वरसेति । लाक्षणिकत्वेत्यर्थः । विश्वेति । सर्वजनीनेत्यर्थः । अपिः प्रागुक्तरीतिसमुच्चायकः । ननु सामान्यलक्षणस्यादोषपदाघटितत्वात्तथा व्यवहारोपपत्तिरत आह—शौर्यादीति । उत्कर्षाधायकत्वेन साम्यमाह । एवं च विशेषलक्षणे तेषां निवेशेऽपि सामान्यलक्षणे तेषां न निवेश इति न कोऽपि दोष इति भावः । वस्त्विति । प्रधानपदस्योभयत्रान्वयः । आकुलीति । उच्छेदेत्यर्थः । संप्रदायमेवाह—तथा चेति । विलसितानि चेति । वर्णितानीत्यस्यानुषङ्गः । न च तत्र रसोऽस्तीति भावः । यथाकथंचिदित्यस्यैव व्याख्या परम्परयेति । परम्परामेवाह—अर्थेति । सर्वस्यार्थत्वेत्यर्थः ॥

'मृगो धावति' इत्यादावतिप्रसक्तत्वेनाप्रयोजकत्वात्। अर्थमात्रस्य विभावानुभावव्यभिचार्यन्यतमत्वादिति दिक्॥

तस्य च कारणं कविगता केवला प्रतिभा। सा च काव्यघटनानुकूलशब्दार्थोपस्थितिः। तद्गतं च प्रतिभात्वं काव्यकारणतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेष उपाधिरूपं वाखण्डम्। तस्याश्च हेतुः क्वचिद्देवता-महापुरुषप्रसादादिजन्यमदृष्टम्। क्वचिच्च विलक्षणव्युत्पत्तिकाव्यकरणाभ्यासौ। न तु त्रयमेव। बालादेस्तौ विनापि केवलान्महापुरुषप्रसादादपि प्रतिभोत्पत्तेः। न च तत्र तयोर्जन्मान्तरीययोः कल्पनं वाच्यम्। गौरवान्मानाभावात्कार्यस्यान्यथाप्युपपत्तेश्च। लोके हि बलवता प्रमाणेनागमादिना सति कारणतानिर्णये पश्चादुपस्थितस्य व्यभिचारस्य वारणाय जन्मान्तरीयमन्यथानुपपत्त्या कारणं धर्माधर्मादि कल्प्यते। अन्यथा तु व्यभिचारोपस्थित्या पूर्वदृष्टकारणतानिर्णये प्रमाणप्रतिपत्तिरेव जायते। नापि केवलमदृष्टमेव कारणमित्यपि शक्यं वदितुम्। कियन्तं चित्कालं काव्यं कर्तुमशक्नुवतः कथमपि संजातयोर्व्युत्पत्त्यभ्यासयोः प्रतिभायाः प्रादुर्भावस्य दर्शनात्। तत्राप्यदृष्टस्याङ्गीकारे प्रागपि ताभ्यां तस्याः

तस्य च काव्यस्य। केवलेत्यनेन निपुणतादिव्यावृत्तिः। **शब्दार्थोपेति**। शब्दार्थोपस्थितिरर्थः। **उपाधिरूपमिति**। उपाधित्वपरिचायकेन तत्साक्षीकारे [illegible]। नील-पदत्वादिवदखण्डोपाधिरेवेति भावः। 'अखण्डम्' इति पाठस्तु चिन्त्य एव। तस्याः प्रतिभायाः। आदिना तपआदिपरिग्रहः। **व्युत्पत्तीति**। लोकशास्त्रादिविषयेत्यर्थः। **न तु त्रयमेवेति**। प्रतिभात्वावच्छिन्नं प्रति मिलितं त्रितयमेव कारणमिति नेत्यर्थः। एवकारेण प्रत्येकमपि कारणत्वमिति ध्वनयति। विलक्षणविलक्षणप्रतिभा चा-तिविलक्षणा। तज्जन्यं काव्यं चातिविलक्षणमेवेति न दोष इति दिक्। दोषान्तर-माह—**मानेति**। ननु कार्यान्यथानुपपत्तिरेव मानमत आह—**कार्येति**। केवलाद-दृष्टादित्यर्थः। तदेव विवृणोति—**लोके हीति**। लोकशब्दः प्रकृतेतरपरः। आगमः श्रुतिः। आदिना स्मृत्यादिपरिग्रहः। अत एव बलवत्तम्। अन्यथा तु, बलवदागमा-दिना तन्निर्णये तु। एतेन प्रमाणबलाबलेन कार्यान्यथानुपपत्तेर्दौर्बल्यं सूचितम्। केवलपदं स्प-ष्टार्थम्। प्रतिभा भवतीति शेषः। कथमपि केनापि प्रकारेण। व्युत्पत्त्यभ्यासयोः सती-रिति शेषः। ताभ्यां व्युत्पत्त्यभ्यासाभ्याम्। तस्याः प्रतिभायाः। तत्र व्युत्पत्त्यभ्या-समात्राधिकारकत्वविरहे। एवं च तदानीं सा न। अनन्तरं कथमपि प्रतिबन्धकनाशे

प्रसक्तेः । न च तत्र प्रतिभायाः प्रतिबन्धकमदृष्टान्तरं कल्प्यमिति वाच्यम् । तादृशानेकस्थलगतादृष्टद्वयकल्पनापेक्षया क्लृप्तव्युत्पत्त्यभ्यासयोरेव प्रतिभाहेतुत्वकल्पने लाघवात् । अतः प्रागुक्तसरणिरेव ज्यायसी । तादृशादृष्टस्य तादृशव्युत्पत्त्यभ्यासयोश्च प्रतिभागतं वैलक्षण्यं कार्यतावच्छेदकम्, अतो न व्यभिचारः । प्रतिभात्वं च कविताया: कारणतावच्छेदकं प्रतिभागतवैलक्षण्यमेव वा विलक्षणकाव्यं प्रतीतिमात्रापि सः । न च सतोरपि व्युत्पत्त्यभ्यासयोर्यत्र न प्रतिभोत्पत्तिस्तत्रान्वयव्यभिचार इति वाच्यम् । तत्र तयोस्तादृशवैलक्षण्ये मानाभावेन कारणतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वात् । पापविशेषस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वकल्पनाद्वा न दोषः । प्रतिबन्धकाभावस्य च कारणता समुदितशक्त्यादित्रयहेतुतावादिनः शक्तिमात्रहेतुतावादिनश्चाविशिष्टा । प्रतिभाविना मन्त्रादिभिः कृते कतिपयदिवसव्यापिनि वाक्स्तम्भे विहितानेकप्रबन्धस्यापि कवेः काव्यानुदयस्य दर्शनात् ॥

तच्चोत्तमोत्तमोत्तममध्यमाधमभेदाच्चतुर्धा ।

शब्दार्थौ यत्र गुणीभावितात्मानौ कमप्यर्थमभिव्यङ्क्तस्तदाद्यम् ।

सा भवत्येवेति भावः । कुत्रेति । प्रतिबन्धकादृष्टादि नाशकत्वेति भावः । दोषैरुक्त-व्याप्तिः । नन्वेवं प्रतिभाकार्यैककार्यैककारणभावे व्यभिचारोऽत आह—**तादृशेति** । वैलक्षण्येत्यर्थः । तथा च विजातीयप्रतिभां प्रति तत्कारणं विजातीयप्रतिभां प्रति तादिति न दोष इति भावः । नन्वेवमपि प्रतिभाकारणककार्यैककारणभावे व्यभिचार एवात आह—**प्रतिभात्वं चेति** । प्रागुक्तं सामान्यकल्पमित्यर्थः । नन्वेवमप्येकप्रतिभातोऽपरमपि काव्यं स्यादत आह—**प्रतिभागतेति** । **अत एवेति** । द्वितीयकार्यैककारणभावेऽपि न व्यभिचार इत्यर्थः । ननु वैलक्षण्यमनाश्रयद्वव्यस्य अव्यभिचारो तत्र तत्रास्त्येवेत्यत आह—**पापेति** । नन्वेवमिदमेव गौरवमत आह—**प्रतीति** । एवं च कार्यमात्रं प्रति प्रतिबन्धकाभावस्य कारणतायाः क्लृप्तत्वेन काव्यं प्रति यत्तोऽभ्यां स्वीक्रियते तथाप्यपीति न मेऽधिककल्पनागौरवमिति भावः । समुदितहेतुवादिमते तत्स्वीकार आवश्यक इत्याह—**प्रतिभादीति** । **विहितेति** । कृतानेककाव्यस्यापीत्यर्थः ॥

तच्चेति । काव्यं चेत्यर्थः । **शब्दार्थाविति** । गुणीभावितात्मानौ शब्दार्थौ यत्र कमप्यर्थमभिव्यङ्क्त इत्यन्वयः । भूमि निदानम् । व्यङ्ग्यपदस्तोऽभावस्य संबन्धः । एवमादि-

क्रमपीति चमत्कृतिभूमिम् । तेनातिगूढस्फुटव्यङ्ग्ययोर्निरासः । अपराङ्गवाच्यसिद्ध्यङ्गव्यङ्ग्यस्यापि चमत्कारितया तद्वारणाय गुणीभावितात्मानाविति स्वापेक्षया व्यङ्ग्यप्राधान्याभिप्रायकम् ॥

उदाहरणम्—

'शयिता सविधेऽप्यनीश्वरा सफलीकर्तुमहो मनोरथान् ।
दयिता दयिताननाम्बुजं दरमीलन्नयना निरीक्षते ॥'

अत्रालम्बनस्य नायकस्य, सविधशयनाश्रितस्य रहःस्थानादेरुद्दीपनस्य च विभावस्य, तादृशनिरीक्षणादेरनुभावस्य, अपौत्सुक्यादेश्च व्यभिचारिणः, संयोगाद्रतिरभिव्यज्यते । आलम्बनादीनां स्वरूपं वक्ष्यते । न च यद्ययं शयितः स्यात्तदास्याननाम्बुजं चुम्बेयमिति नायकेच्छाया एव व्यङ्ग्यत्वमत्रेति वाच्यम् । मनोरथान्सफलीकर्तुमसमर्थत्वेन मनोरथाः सर्वेऽस्या हृदि तिष्ठन्तीति प्रतीतिः । स्वशब्देन मनोरथपदेन सामान्याकारेण तादृशेच्छाया अपि निवेदनात् । न च मनोरथपदेन मनोरथत्वाकारेण सामान्येच्छाया अभिधानेऽपि चुम्बेयमिति विषयविशेषविशिष्टेच्छात्वेन व्यङ्ग्यत्वे किं बाधकमिति वाच्यम् । चमत्कारो न स्यादिति त्वस्यैव बाधकत्वात् । न हि विशेषाकारेण व्यङ्ग्योऽपि सामान्याकारेणाभिहितोऽर्थः सहृदयानां चमत्कृतिमुत्पादयितुमीष्टे । कथमपि वाच्यवृत्त्य-

---

ऽपि । निरास इति । असुन्दरत्वेनेति बोध्यम् । गुणीभावितात्मानाविति विशेषणव्यावर्त्यस्य निरास इति ध्वनयितुं इतीरितोक्तिः । एवं संदिग्धप्राधान्यतुल्यप्राधान्यकाक्वाक्षिप्तानामपि बोध्यम् । स्वापेक्षया शब्दार्थापेक्षया । सविधेऽपीत्यादिपद्यम् । कारणसत्त्वेऽपि कार्याभावादहो इत्याश्चर्ये । रहः एकान्तम् । अपौत्सुक्यादेरिति । दरेत्यनेन त्रपा व्यङ्ग्या, निरीक्षणेन चौत्सुक्यमिति बोध्यम् । बहूनामनेकत्वात् । रतिरिति । नायकविषया इति शेषः । शयित इति । कर्तरि भूते क्तः । 'तदास्याननाम्बुजम्' इति पाठः । एव चकारार्थे । स्वशब्देनेत्यस्य व्याख्या मनोरथेति । सामान्येति । मनोरथत्वेनेत्यर्थः । तथा च वाच्यस्याव्यङ्ग्यत्वमिति भावः । सामान्येनेत्यस्य व्याख्या मनोरथेति । पक्षे सामान्येनेच्छात्वेन । अवच्छिन्नत्वं तृतीयार्थः । चमत्काराभावे हेतुमाह—न हीति । तत्र हेतुमाह—कथमपीति । सामान्यरूपेण विशेषरूपेण चेत्यर्थः । एवं च प्रतिनियतेन एवमन्यदूह्यम् । स्वप्रधानयोर्गूढगुणीभूतव्यङ्ग्ययोर्विषये पञ्चमीद्वयी रसादी-

नालिङ्गितस्यैव व्यङ्ग्यस्य चमत्कारित्वेनालंकारिकैः स्वीकारात् । चुम्ब-नेच्छाया रत्यनुभावतयैव सुन्दरत्वेन तद्व्यञ्जने चुम्बयामीति शब्दवत्ता-चुम्बनेच्छावदचमत्कारित्वाच्च । एवं त्रपाया अपि न प्राधान्येन व्यङ्ग्य-त्वम् । अनुवाद्यतावच्छेदकतया प्रतीतायां तस्यां मुख्यवाक्यार्थत्वायो-गात् । न च दरमीलन्नयनत्वविशिष्टनिरीक्षणं विधेयमिति नानुवाद्यताव-च्छेदकत्वं तस्या इति वाच्यम् । एवमपि नयनगतदरमीलनस्य तत्कार्य-त्वेऽपि दरमीलन्नयनान्तविशिष्टनिरीक्षणस्य रतिमात्रकार्यत्वात् । त्रपाया एव मुख्यत्वेन व्यङ्ग्यत्वे निरीक्षणोक्तेरनतिप्रयोजनकत्वापत्तेः । वाच्य-वृत्त्या रतेरनुभावे निरीक्षणे त्रपाया अनुभावस्य दरमीलनस्यैव व्यञ्जनया तस्यां तस्या अपि गुणीभावस्यौचित्यात् ॥

यथा वा—

'गुरुमध्यगता मया नताङ्गी निहता नीरजकोरकेण मन्दम् ।
दरकुण्डलताण्डवं नतभ्रूलतिकं मामवलोक्य घूर्णितासीत् ॥'

अत्र घूर्णितासीदित्यनेनासमीक्ष्यकारिन्किमिदमनुचितं कृतवानसीत्यर्थसंवलितोऽमर्षश्चार्थाविश्रान्तिधामत्वात्प्राधान्येन व्यज्यते । तत्र शब्दोऽर्थश्च गुणः ॥

चलितत्वे सत्यमोद्धारे च । व्यङ्ग्यस्य वाच्यीकरणे चमत्कारक्षयदोष इति भावः । ननु तत्र पक्षे यदैवोच्यते तदैव व्यङ्ग्यं यथा तु व्यङ्ग्यं न तथोच्यत इत्यादि पर्यालोचनया कारणस्यमु-ख्यस्य विरोधोऽस्त आह—चुम्बनेच्छाया इति । संभ्रमालंकारनिष्ठत्वे च वस्तुतत्त्व-निरूपणावसर एव प्रत्याकृता । एवमन्यथालीन तदन्यमवच्छेदे । तदव्यञ्जने रत्यव्य-ञ्जने । एवमिच्छाया इव । पदार्थविचारावसरावादाह—प्राधान्येनेति । तस्यां त्रपा-याम् । एवमपि । मुख्यत्वेति । मुख्यतया वाक्यार्थपर्यवसानविषयत्वायोगादित्यर्थः । तत्कार्यत्वेति । त्रपाकार्यत्वेऽपि । मात्रपदेन तदन्यव्यवच्छेदः । ननु मीलन्नयनान्तत्वेन विधेयत्वासम्भव आह—त्रपाया इति । त्रपाजनकतया निरीक्षणस्योपयोगादाह—अन-तीति । ननु वैपरीत्येन निरीक्षणविशिष्टदरमीलन्नयनान्तत्वेनैव विधेयत्वासम्भव आह—वाच्येति । भावप्रधानमाख्यातमिति सिद्धान्तादिति भावः । तस्यां रतौ । तस्यास्त्रपायाः । गुरुमध्यगेति । श्वश्र्वादिसमीपवर्तिदेशोपविष्टा । कमलमुकुलेन मन्दं नितरां हता । अत एव घूर्णनं भ्रमणं तादृशी सा मामवलोक्य दृष्टेति भ्रमीति च यथा स्यात्तथा घूर्णितासीदित्य-न्वयः । मन्दत्वफलं दर्शेति । गुरुमध्यगत्वाभावेऽपीति । नायकोक्तिरियं सख्यायै प्रति । कु-

यथा वा—

तल्पगतापि च सुतनुः श्वासासङ्गं न या सेहे ।
संप्रति सा हृदयगतं प्रियपाणिं मन्दमाक्षिपति ॥

इदं च पद्यं सन्निर्मितनवकन्यकागतत्वेन पूर्वसाकाङ्क्षमिति दिङ्मात्रेण व्याख्या-यते—या नववधूः पल्यङ्कशयिता श्वासस्यासङ्गमात्रेणापि संकुचदङ्गलति-कामूत्सा संप्रति प्रस्थानपूर्वेरजन्यां प्रवसत्पतिका प्रियेण सशङ्केन समर्पितं हृदि पाणिं नववधूजातिस्वाभाव्यादाक्षिपति । परं तु मन्दम् । अत्र शनैः स्वस्थानप्रापणात्मना मन्दाक्षेपेण रत्याख्यः स्थायी संलक्ष्य-क्रमतया व्यज्यते । उपपादयिष्यते च स्थाय्यादीनामपि संलक्ष्यक्रमव्य-ङ्ग्यत्वम् । अमुमेव च प्रभेदं ध्वनिमामनन्ति । यत्तु चित्रमीमांसायामप्य-प्यदीक्षितैः 'निःशेषच्युतचन्दनम्' इति पद्यं ध्वन्युदाहरणतया व्याख्या-तम्—'उत्तरीयकर्षणेन चन्दनच्युतिरित्यन्यथासिद्धिपरिहाराय निःशे-षग्रहणम् । ततश्चन्दनच्युतेः स्नानसाधारण्यव्यावर्तनेन संभोगचिह्नोद्भा-वनाय तद्ग्रहणम् । स्नाने हि सर्वत्र चन्दनच्युतिः स्यात्, तत्र तु स्तनयो-स्तट उपरिभाग एव दृश्यते । इयमाक्षेपकृतैव । तथा निर्मृष्टरागोऽधर इत्यत्र ताम्बूलग्रहणविलम्बात्प्राचीनरागस्य किंचिन्मृष्टतेत्यन्यथासिद्धिप-रिहाराय निर्मृष्टराग इति रागस्य निःशेषमृष्टतोक्ता । पुनः स्नानसा-धारण्यव्यावर्तनेन संभोगचिह्नोद्भावनायाधर इति विशिष्य ग्रहणम् । उत्तरोष्ठे सरागेऽधरोष्ठमात्रस्य निर्मृष्टरागता चुम्बनकृतैव, इत्यादिना, इदमपि ध्वनेरुदाहरणम्, इत्यन्तेन संदर्भेण तदादिपठिता वाच्यार्थाः

तयाप्यनौचित्यमिति । अस्वाप्यमर्थं प्रति कुर्वतेव । तत्कार्यत्वात् । संवलितो विशिष्टः । चर्व-णेति । [illegible] । तत्कार्यं । अयमेव पूर्वोदाहरणाद्विशेषः । तत्रे-प्सुः । असौ हेतुगर्भं विशेषणं सुतनुरिति । स्वहृदयविरतं शनैः स्वस्थानं प्रापयतीत्यर्थः । [illegible] भामिनीविलासादयः । [illegible]—नवेति । आह् ईषदर्थे । [illegible]-[illegible]—प्रस्थानेति । प्रकरणादाह—प्रवासादिति । सशङ्केनेति । [illegible]-[illegible] भावः । मन्दमिति । भाविविरहशङ्कयेति भावः । संलक्ष्येति । [illegible]-[illegible] संलक्ष्यो यत्र तदित्यर्थः । अयमेव पूर्वतो विशेषः । ननु स्थाय्यादीनामसंल-क्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वमेव प्राचीनैरुक्तमत आह—उपेति । अमुमुपादेयम् । व्याख्यानमि-

स्नानव्याप्तिद्वारा संभोगाङ्गानामाक्षेपचुम्बनादीनां प्रतिपादनेन प्रधानव्यङ्ग्यव्यञ्जने साहाय्यकमाचरन्ति' इति, तदेतदलंकारशास्त्रतत्त्वानवबोधनिबन्धनम् । प्राचीनसकलग्रन्थविरुद्धत्वादुपपत्तिविरोधाच्च । तथा हि पञ्चमोल्लासशेषे 'निःशेषेत्यादौ गमकतया यानि चन्दनच्यवनादीन्युपात्तानि तानि कारणान्तरतोऽपि भवन्ति । अतश्चात्रैव स्नानकार्यत्वेनोपात्तानीति नोपभोग एव प्रतिबद्धानीत्यनैकान्तिकानि' इति काव्यप्रकाशकृतोक्तम् । तथा तत्रैव तेन

'भम धम्मिअ वीसत्थो सो सुणओ अज्ज मारिदो तेण ।
गोलाणईकच्छकुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण ॥'

इत्यादौ लिङ्गलिङ्गिज्ञानरूपेणानुमानेन व्यक्तिं गतार्थयतो व्यक्तिविवेककर्तो मतं भयानुकारणेन व्यभिचारित्वेनासिद्धत्वेन च संदिह्यमानादपि लिङ्गाद्व्यञ्जनमभ्युपगतम् । इत्थमेव च ध्वनिकृतापि प्रपञ्चोऽयोचि । एवं च व्यञ्जकानां साधारण्यं प्रतिपादयतां प्रामाणिकानां ग्रन्थैः सहासाधारण्यं प्रतिपादयतस्तव ग्रन्थस्य विरोधः स्फुटः । किं च यदिदं निःशेषेत्याद्यवान्तरवाक्यार्थानां वापीस्नानव्याप्तिद्वारेण व्यञ्जकासाधारण्यं संपाद्यते

आह—उक्तरीत्येत्याद्याचरन्तीत्यन्तेन । इत्यादावित्यादिना प्रागुदाहृतमत्रार्थे आलोचितमेव किंचिद्विलक्षणमित्यन्यथासिद्धिपरिहाराय दूरमिति । आत्मार्थमित्याप्ततोऽर्थः । एतेन आलस्यान्यथासिद्धिनिरासः । पुनः स्नानसाधारण्यव्यावर्तनेन संभोगचिह्नोद्घाटनाय दूरे प्राप्त इति हृदयविवक्षितोऽर्थः । कालेन स्नानेन सर्वतोऽङ्गानां लोपः स्यात्तन्न तु लोचनयोः कपोलयोश्च एवानञ्जनत्वमिदं चुम्बनकृतमेवेत्यादि परिग्रहः । वाक्यार्थो विशेषणवाक्यार्थः । प्रधानव्यङ्ग्यं संभोगः । तत्र ग्रन्थविरोधमाह—**पञ्चमोल्लासेति** । अस्योक्तमित्यत्रान्वयः । **गमकेति** । संभोगस्यादि । अत्रैव निःशेषेत्यादावेव । प्रतिबद्धानि, अन्यथा न तत्रैव संपन्नानि । अनैकान्तिकानि साधारणानि । तत्रैव पञ्चमोल्लास एव । तेन प्रकाशकृता । अभ्युपगतमित्यत्रान्वयः । **भ्रमेति** । 'भ्रम धार्मिक विश्रब्धः स शुनकोऽद्य मारितस्तेन । गोदानदीकच्छनिकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन ॥' कुसुमावचयार्थं कुञ्जे धार्मिकपरिभ्रमणेन खण्डितसंकेतस्थानाभिसारिणोक्तिरियम् । अत्र वाच्येन भीरुत्वेनावस्य गृहे भ्रमणविधिः निकुञ्जे सिंहोपलब्ध्या भ्रमणनिषेधो व्यङ्ग्यः । **इत्थमेवेति** । उक्तं स्वीकृतं ध्वनिकृतार्थः । ननु तैः साधारण्ये व्यञ्जने स्वीकृतेऽसाधारण्ये सुतरामङ्गीकारः, प्रकृते च तथा संभवान्मयोपपादितमिति ग्रन्थविरोध इति चेत्तत्राह, अत एवोपपत्तिविरोधोऽपरो दो-

तत्किमर्थमिति पृच्छामः । व्यङ्ग्यत्वस्य व्यञ्जनार्थमिति चेन्न । व्यञ्जकतासाधारण्यस्य व्यञ्जनानुपायत्वात् ।

'ओणिद्दं दोब्बल्लं चिन्ता अलसत्तणं सणीससिअम् ।
मह मन्दभाअणीए केरं सहि तुह वि परभवइ ॥'

इत्यादौ साधारणानामेवौन्निद्र्यादीनां वक्त्रादिवैशिष्ट्यवशादर्थविशेषव्यञ्जकताया अभ्युपगतेः । प्रत्युतासाधारण्यस्य व्याप्त्यपरपर्यायस्यानुमानानुगुणतया व्यक्तिप्रतिकूलत्वाच्च । अथ तदादिघटितत्वेऽपि न निःशेषेत्यादिवाक्यार्थानामसाधारण्यम् । सलिलावगाहस्नानकरणकमोच्छ्वनादिनापि तत्संभवादिति चेत्तर्हि वापीस्नानव्यावर्तनेन कः पुरुषार्थः । एकत्रानैकान्तिकत्वस्येव बहुष्वनैकान्तिकताया अपि ज्ञाताया अनुमितिप्रतिकूलत्वाद्व्यक्तिप्रतिकूलत्वाच्च । अपि चात्र हि तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति व्यङ्ग्यशरीरे तदन्तिकगमनं रमणरूपफलांशश्चेति द्वयं घटकम् । तत्र तावत्तदन्तिकं गतासीत्यंशस्य त्वन्मते व्यङ्ग्यत्वं दुरुपपादम् । त्वदुक्तरीत्या विशेषणवाक्यार्थानां निःशेषितप्रतिपाद्यानां वाच्यार्थे वापीस्नाने बाधितत्वाद्वाच्यकक्षागतप्रधानवाक्यार्थीभूतविधिनिषेधप्रतिपादकाभ्यां गता न गतेति शब्दाभ्यां विरोधिलक्षणया निषेधस्य विधेश्च प्रतीत्युपपत्तेः । नहि मुख्यार्थबाधेनोन्मीलितेऽर्थे व्यक्तिरपेक्षितोचिता । यथा 'अहो पूर्णं सरो यत्र लुठन्तः स्नान्ति मानवाः' इत्यत्र कर्तृविशेषणानुपपत्त्यधीनोऽल्पत्वे

योऽभिहितस्तमुपपादयति—किं चेत्यादि । व्यङ्ग्यत्वेति । व्यञ्जकतांशेऽसाधारण्यमित्यर्थः । अनुपायत्वे हेतुमाह—ओणिद्दमिति । 'औन्निद्र्यं दौर्बल्यं चिन्तालसत्वं सनिःश्वसितम् । मम मन्दभागिन्याः कृते सखि त्वामपि परिभवति ॥' कृतकामुकसंभोगां दूतीं प्रत्युपनायिकोक्तिरियं ज्ञातवक्तृ नायिकया इत्युक्तिः । साधारणानां रोगादिनाऽपि तत्संभवात् । तथात्वेन नायिकायास्तद्विशेषणः । वक्त्रादीति । आदिना बोद्धव्यादिपरिग्रहः । ननु तस्य तदनुपायत्वेऽपि सति संभवे तदवगतिरप्रतिपादनमित्युक्तमेवाह आह—प्रत्युतेति । व्याप्तीति । व्याप्तेरेवार्थः । एकत्रेऽपि । एवं च व्यञ्जनाविशिष्टैव न स्यादिति भावः । तदादीत्यस्य वापीस्नानव्यावर्तनादेरादि । आदिना स्नातोत्तीर्णत्वादिपरिग्रहः । 'गतायाः' इति पाठः । ननु तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति प्राधान्येनाभिमतेन व्यज्यत इति पक्षान्तरमुपन्यस्य तन्निरासमपि दर्शयितुं प्रकरणमाह—अपि चेति । त्वन्मते इत्यनेन तेषां

पूर्णत्वाभावे । अथ तदन्तिकगमनस्य लक्षणावेद्यत्वेऽपि रमणस्य फलांशस्य व्यङ्ग्यशक्तिमूलध्वननवेद्यत्वमव्याहतमेवेति चेत्, 'अधमत्वमपकृष्टत्वं तच्च जात्या कर्मणा वा भवति । तत्र जात्यापकर्षे नीचमनायिका नायकस्य नाकि' इत्यादिना संदर्भेण भवतैवार्थापत्तिवेद्यतायाः स्फुटं वचनात् । अन्यलभ्यस्य च शब्दार्थताया अस्वीकृतेः । अन्यथा यथाकथंचिदङ्गीकुरु नाम व्यञ्जनाव्यापारं तथापि न तवेष्टसिद्धिः । वाच्यानां निःशेषच्युतचन्दनस्नानतटत्वादीनामधमत्वस्य च त्वदुक्तरीत्या प्रकारान्तरेणानुपपद्यमानतया दूतीसंभोगमात्रनिष्पाद्यत्वेन गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वप्रसङ्गात् । एवं चोपपत्तिविरोधोऽपि स्फुटतर एव । तस्माद्वाच्यार्थसाधारण्यमेवोचितमतिविदग्धनायिकानिरूपितानां विशेषणवाक्यार्थानाम् । तथा हि 'आयि बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे स्वार्थपरायणे स्नानकालातिक्रमभयवशेन नदीमदीयप्रिययोरन्तिकमगत्वैव वापीं स्नातुमितो ममान्तिकाद्गतासि न पुनस्तस्य परवेदनानभिज्ञतया दुःखदातुर्वेनाधमस्यान्तिकम् । यतो निःशेषच्युतचन्दनं स्तनयोस्तटमेव नोरःस्थलम् । वापीगतबहुलयुवजनत्रपापारवश्यादसंहृतप्रसारितकीकृतभुजलतायुगलेन तटस्यैवोन्नततया मु-

---

मौ तद्रूपपादमिति सूचितम् । त्वदुक्तेति । तदादिघटितलक्षणेत्यर्थः । निषेधस्येति । कथाक्रममनवधः । उन्नीतिरिति प्रकाशेति । कार्यविशेषणं तुल्यम् इति । तदनुपपत्त्यधीन अनायासो यस्य विशेषितलक्षणया पूर्णत्वाभावस्य तत्र यथा न व्याप्यवेद्यतेत्यर्थः । लक्ष्येति । लक्ष्यं तदन्तिकगमनं तस्य या शक्तिः सामर्थ्यं तन्मूलं ध्वननं तद्वेद्यत्वमित्यर्थः । आदिना 'नापि स्वापराधपर्यवसायिदूतीसंभोगादिहीनकर्मातिरिक्तेन कर्मणा तादृशं हि दूतीप्रेषणात्प्राचीनं सर्वं शोकमेवेति नोद्घाटनार्हमन्यथा स्वयं दूतीसंप्रेषणानुपपत्तेः' इत्यादि परिग्रहः । तत्रापि रमणस्यापि । ननु तद्वेद्यत्वेऽपि व्यञ्जना कुतो नात आह—अन्येति । 'अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः' इति न्यायादिति भावः । यथाकथंचिदिति । अर्थापत्तिप्रमाणस्यातिरिक्तस्याभावादिति भावः । अथ रमणे । संभोगमात्रेति । तदन्येन वाच्यस्य सिद्धेरेवाभावादिति भावः । उपसंहरति—एवं चेति । त्वदुक्तरीत्या गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रसङ्गे चेत्यर्थः । एवं चात्र तदनुरोधेन तथोपपत्तिविरोधवत्त्वात् तदनुरोधपरित्यागेनासाधारण्यप्रतिपादनं तद्विरुद्धमेव तदाह—आयीति । कथं तर्हि तस्य व्यङ्ग्यत्वं प्रकारान्तरेणाह—तस्माद्वाच्यार्थेति । वापीकालेत्यर्थः । निरूपितेति । बोधितेत्यर्थः । स्त्रे इत्यन्तव्याख्या स्वार्थेति । अन्तिकमित्यत्र ममासीदित्यनुषङ्गः । एवं

दुरामर्शात् । एवं त्वया सम्यगक्षालनेनोत्तरोष्ठो न निर्मृष्टरागोऽधरस्तु तदपेक्षया गण्डूषजलरवनशोधनाङ्गुल्यादीनामधिकसंमर्दनात्यहतीति तथा । किं च सम्यगक्षालनेन नेत्रे जलनात्रसंसर्गाद्दूरमुपरिभाग एवाञ्जने । शीतलक्षालनमात्रानुबन्धा तव तनुः पुलकितेति । एवं तस्या विदग्धाया सूचनान्तर्वैशेषिकलक्षिता । अन्यथा वैदग्ध्यभङ्गापत्तेः । एवं साधारणेष्वेषु वाच्यार्थेषु मुख्यार्थे बाधाभावात्तात्पर्यार्थस्य प्रतिस्फुटनाकलनात्कुतोऽत्र लक्षणावकाशोऽनन्तरं च वाच्यार्थप्रतिपत्तेर्वक्तृबोद्धव्यनायकादीनां वैशिष्ट्यस्य प्रतीतौ सत्यामधमपदेन स्वप्रवृत्तिप्रयोजको दुःखदातृत्वरूपो धर्मः साधारणात्मा वाच्यार्थदशायामपराधान्तरनिमित्तकदुःखदातृत्वरूपेण स्थितो व्यञ्जनाव्यापारेण दूतीसंभोगनिमित्तकदुःखदातृत्वाकारेण पर्यवस्यतीत्यालंकारिकसिद्धान्तनिष्कर्षः । एतेन 'अधमत्वमपकृष्टत्वं तच्च जात्या कर्मणा वा भवति । तत्र जात्यापकर्षं नोत्तमनायिका नायकस्य वक्ति । नापि स्वापराधपर्यवसायिदूतीसंभोगादिहीनकर्मातिरिक्तेन कर्मणा । तादृशं च दूतीसंश्लेषणात्मकमेव सोऽभ्यवैति नोद्घाटनार्हमितीतरव्यावृत्त्या संभोगरूपमेव पर्यवस्यति' इति यदुक्तम्, तदपि निरस्तम् । विदग्धोत्तमनायिकायाः सखीसमक्षं तदुपभोगरूपस्य स्वनायकापराधस्य स्फुटं प्रकाशयितुमनितरामनौचित्येन प्राचीनानामेव सौदानामप्यपराधानामसह्यतया दूतीं प्रति प्रतिविपादयिपितत्वादिति दिक् ॥

प्रयोगपात्रत्वयाप्तात् । तथा निर्मृष्टरागः । तन्त्रीयस्यार्थमाह—तामवयाच्चेति । इत्यन्तार्थेन्यर्थः । उपसंहरति—एवमिति । अकल्पकर्ताऽर्थः । मानुषलक्षणापरिहारेण इह गेत्याह—एवमिति । मुख्यार्थे वाच्यार्थे । अनन्तरेति । वाच्यार्थप्रतिपत्तेरनन्तरं चेत्यर्थः । वक्त्री विदग्धोत्तमनायिका । बोद्धव्या दुःशीला दूती । नायकस्तत्कान्तः । आदिना प्रकरणादिपरिग्रहः । अधमपदेनेति । बोधित इति शेषः । स्वेति । अधमपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । साधारणेति । तादृशकर्मान्तरसाधारणेत्यर्थः । वाच्यरूपेण । स्थित इति । अधमपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य सामान्यरूपेण साधारणस्यैकत्वान्मयापाद्यसंभोगैकत्वेन प्रवृत्तिनिमित्ततया स्वीकार्यः । प्रकृते तु दुःखदातृत्वरूपो धर्मः । तत्र च वाच्यदशायां दुःखदातृत्वेन स्वेनापराधान्तरनिमित्तं दुःखं प्रकरणादिवशादधर्मोऽस्य भासते । व्यङ्ग्यदशायां तु दूतीसंभोगनिमित्तदुःखत्वेन दूतीसंभोगनिमित्तकं दुःखमिति भावः ।

यत्र व्यङ्ग्यमप्रधानमेव सच्चमत्कारकारणं तद्द्वितीयम् ।

वाच्यापेक्षया प्रधानीभूतं व्यङ्ग्यान्तरमादाय गुणीभूतं व्यङ्ग्यमादायातिव्याप्तिवारणायावधारणम् । तेन तस्य ध्वनित्वमेव । लीनव्यङ्ग्यवाच्यचित्रातिप्रसङ्गवारणाय चमत्कारित्वादि । यत्तु 'अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यम्' इत्यादि काव्यप्रकाशगतलक्षणे चित्रान्यत्वं टीकाकारैर्दत्तं तन्न । पर्यायोक्तसमासोक्त्यादि प्रधानकाव्येष्वव्याप्त्यापत्तेः । तेषां गुणीभूतव्यङ्ग्यतायाश्चित्रतायाश्च सर्वालंकारिकसंमतत्वात् ।

उदाहरणम्—

'राघवविरहज्वालासंतापितसह्यशैलशिखरेषु ।
शिशिरे सुखं शयानाः कपयः कुप्यन्ति पवनतनयाय ॥'

अत्र जानकीकुशलावेदनेन राघवः शिशिरीकृत इति व्यङ्ग्यमाकस्मिककपिकर्तृकहनूमद्विषयककोपोपपादकतया गुणीभूतमपि दुर्दैववशतो दास्यमनुभवद्राजकलत्रमिव कामपि कमनीयतामावहति । नन्वेवं प्रागुक्तमाक्षेपगतं मान्द्यमपि नववधूप्रकृतिविरोधादनुपपद्यमाने व्यङ्ग्येनैवोपपाद्यत इति कथमुत्तमोत्तमता तस्य काव्यस्येति चेत् । न । यतो ह्यनुदिनसख्युपदेशादिभिरनतिचमत्कारिभिरप्युपपद्यमानं मान्द्यमिदं प्रथमचित्तचुम्बिनी

तदभिप्रायेणोच्यते स्थिताः पर्यवस्यतीति चेति । स्वापेति । स्वं नायिका । दूतीसंभोगादिरूपं यद्वाच्यमर्थान्तरार्थः । एतेनेत्यस्यार्थमाह—विदेति । तदूपेति । दूत्युक्तेत्यर्थः । अतिरमणमनन्तरम् । प्राचीति । दूतीक्षेपणादित्यादिः । अन्यथा वैरस्यादिप्रसक्तेः । दोषान्तरमपि प्रागुक्तं तदाह—द्विगिति । द्वितीयमुत्तमम् । वाच्येति । वाच्यार्थतः प्रधानमन्यव्यङ्ग्यादप्रधानं व्यङ्ग्यं तदादायेत्यर्थः । अपराङ्गोदाहरणे 'अयं स रशनोत्कर्षी' इत्यत्रापि वाच्यापेक्षया शृङ्गारस्य न प्राधान्यम् । शोकोत्कर्षकतया शृङ्गारस्यान्यव्यङ्ग्यापेक्षया वाच्यस्यैव चमत्कारित्वात् । एवं सर्वत्राप्यग्रिमोदाहरणेषूह्यम् । अवधारणे एवः । तस्य ध्वनित्वमुक्तस्य । लीनव्यङ्ग्येति बहुव्रीहिः । काव्यप्रकाशे तल्लक्षणमाह—वाच्येति । तत्रोक्तमतातिप्रसङ्गेत्यर्थः । दत्तमिति । अग्रिमद्वितीयकाव्योदाहरणमित्यर्थः । राघवविरहेति । सीताविश्लेषजन्यरामविरहाग्निज्वालासंतापितसह्याख्यपर्वतशिखरेषु शिशिरर्तौ सुखं यथा तथा शयाना इत्यन्वयः । कोपो वाच्यः । प्रागुक्ते ध्वनिप्रथमोदाहरणे 'तल्पगतापि च' इति पद्ये उक्तम् । व्यङ्ग्येनैव रत्यादिव्यक्त्यावधिभिः । एवोऽन्ययोगव्यवच्छेदे । प्रथ-

विप्रलम्भरतिप्रकाशयत्र प्रभवति स्वातन्त्र्येण परनिर्वृतिचर्वणागोचरतामानेतुम् । इत्थमेव निःशेषच्युतचन्दनमित्यादिपद्येऽधमत्वादीनि वाच्यानि व्यङ्ग्यातिरिक्तेनार्थेनापतितौ निष्पन्नशरीराणि व्यञ्जकानीति न तत्रापि गुणीभावः शङ्कनीयः । अनयोर्भेदयोरनवद्यनीयचमत्कारयोरपि प्राधान्याप्राधान्याभ्यामस्ति कश्चित्सहृदयवेद्यो विशेषः । यत्तु चित्रमीमांसाकृतोक्तम्—

'प्रहरविरतौ मध्ये वाह्नस्ततोऽपि परेण वा
किमुत सकले याते वाह्नि प्रिय त्वमिहैष्यसि ।
इति दिनशतप्राप्यं देशं प्रियस्य यियासतो
हरति गमनं बालालापैः सबाष्पगलज्जलैः ॥

इत्यत्र सकलमहः परमावधिस्ततः परं प्राणान्धारयितुं न शक्नोमीति व्यङ्ग्यं प्रियगमननिवारणरूपवाच्यसिद्ध्यङ्गमिति गुणीभूतव्यङ्ग्यमिति ।' तन्न । सबाष्पगलज्जलानां प्रहरविरतावित्याद्यालापानामेव प्रियगमननिवारणरूपवाच्यसिद्ध्यङ्गतया व्यङ्ग्यस्य गुणीभावाभावात् । आलापैरिति तृतीयया प्रकृत्यर्थस्य हरणक्रियाकरणतायाः स्फुटं प्रतिपत्तेः । न च व्यङ्ग्यस्यापि वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वात्र संभवतीति तथोक्तमिति वाच्यम् । निःशेषच्युतचन्दनमित्यादावपि अधमत्वरूपवाच्यसिद्ध्यङ्गतया दूतीसंभोगादौ संभवाद्गुणीभावापत्तेः । अस्तु वा ततः परं प्राणान्धारयितुं न शक्नोमीति

मनेन । दिवसान्तरमित्यर्थः । अथेति । अन्यत्रापत् । स्वेति । [illegible] । परेति । परमसुखास्वादविषयतामित्यर्थः । अर्थेनापतितावान्तरनिमित्तकदुःखदात्मकत्वेन । तत्र तात्पर्याभावादाह—आपाततः इति । ननूक्तभेदयोश्चमत्कृतेस्तौल्यादैक्यमेवास्तामत आह—अनयोरिति । प्रहरविरताविति । हे प्रिय, त्वं किं प्रहरमात्रे दिनमध्ये [illegible] वा मध्याह्नादपि परेण तृतीयप्रहरेण [illegible] वा सर्वदिने गते वेह समायासि [illegible] इत्येवं प्रकारेण । आलापैरित्यन्वयः । [illegible] । [illegible] । ननु [illegible] आह—आलापैरिति । प्रकृत्यर्थस्य [illegible] । [illegible] । ननु सबाष्पगलज्जलानां [illegible] आह—अस्तु वेति । [illegible]

व्यङ्ग्यस्य वाच्यसिद्ध्यङ्गतया गुणीभावस्तथापि नायकादेर्विभावस्य बाष्पादेरनुभावस्य चिन्तावेगादेश्च संचारिणः संयोगादभिव्यज्यमानेन विप्रलम्भेन ध्वनित्वं को निवारयेत् ॥

यत्र व्यङ्ग्यचमत्कारासमानाधिकरणो वाच्यचमत्कारस्तत्तृतीयम् ।
यथा यमुनावर्णने—'तनयमैनाकगवेषणलम्बीकृतजलधिजठरप्रविष्टहिमगिरिभुजायमानाया भगवत्या भागीरथ्याः सखी' इति । अत्रोत्प्रेक्षा वाच्यैव चमत्कृतिहेतुः । यैव पातालतलचुम्बित्वादीनां चमत्कारो लेशतया सन्नप्युत्प्रेक्षाचमत्कृतिजठरनिलीनो नागरिकेतरनायकाकलितकाश्मीरद्रवाङ्गरागनिगीर्णो निजाङ्गरागैरिव प्रतीयते । न तादृशोऽस्ति कोऽपि वाच्यार्थो यो मनागनास्पृष्टप्रतीयमान एव स्वतो रमणीयतामाधातुं प्रभवति । अनयोरेव द्वितीयतृतीयभेदयोर्गाढत्वागाढत्वकगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः प्रविष्टं निखिलमलंकारप्रधानं काव्यम् ॥

यत्रार्थचमत्कृत्युपस्कृता शब्दचमत्कृतिः प्रधानं तदधमं चतुर्थम् ।

यथा—

मित्रात्रिपुत्रनेत्राय त्रयीशात्रवशत्रवे ।
गोत्रारिगोत्रजत्राय गोत्रात्रे ते नमो नमः ॥

ध्वनित्वं को निवारयेदिति चिन्त्यम् । अन्यथा 'आनतवदनम्' इत्यादिगुणीभूतव्यङ्ग्योदाहरणानामप्यसंगतत्वापत्तौ व्याकुली स्यात् । तथापि व्यङ्ग्यस्थितिमत्त्वेन वाच्यमुखमालिन्यापादकत्वानुभावमुखेनैव विप्रलम्भानामप्यपोषणं न केवलेन संकेतग्रहेण । तस्यावर्तव्यत्वमुक्तापि संभवादिति बोध्यम् । **व्यङ्ग्येति** । तदसमानाधिकरणत्वं चास्फुटतया बोध्यम् । हिमाचलस्य मैनाकः पुत्रः । लम्बीकृतजलधिजठरे भुजविशेषणे । तद्वता-चरिता । 'उपमानाचारे' इति क्यङ् । सखी यमुना वाच्यैव । तदर्थं क्यङः तत्स्यात् । अत्र पातालतलगामिनी भागीरथी तत्प्रविष्टभुजत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । एव व्यङ्ग्यत्वं व्यङ्ग्यमाह—**यैवेति** । व्यङ्ग्यानामिति शेषः । **नागरेति** । व्याख्येयोऽर्थः । अत एव तत्कल्पनात्काश्मीरत्वनिरसनम् । काश्मीरद्रवः केसररसः । समपोषणेन व्यङ्ग्यासमानाधिकरणत्वमित्येव कुतो नोक्तमित्यत आह—न तादृश इति । **मना-गिति** । ईषदस्पृष्टव्यङ्ग्य एवेत्यर्थः । उपस्कृतत्वं पोषितत्वम् । अत एव तस्याः प्राधान्यम् । मित्राय इति तदन्तस्य चतुर्थ्यन्तम् । शिवाय विष्णवे वा । सूर्यचन्द्रनेत्राय । त्रयी वेदत्रयी तस्य शात्रवं शत्रुत्वं येषां तेषां वा दैत्यानाम्, तच्छत्रवे । गोत्रारि-

अत्रार्थचमत्कृतिः शब्दचमत्कृतौ लीना। यद्यपि यत्रार्थचमत्कृतिसामान्यशून्या शब्दचमत्कृतिस्तदप्यधमाधममिति काव्यविधासु गणयितुमुचितम्। यथैकाक्षरपद्यार्धावृत्तियमकपद्मबन्धादि। तथापि रमणीयार्थप्रतिपादकशब्दत्वरूपकाव्यसामान्यलक्षणानाक्रान्ततया वस्तुतः काव्यत्वाभावेन महाकविभिः प्राचीनपरम्परामनुरुन्धानैस्तत्र तत्र काव्येषु निबद्धमपि नास्माभिर्गणितम्। वस्तुस्थितेरेवानुरोध्यत्वात्। केचित्त्विमानपि चतुरो भेदाननभ्युपगम्य उत्तममध्यमाधमभावेन त्रिविधमेव काव्यमाचक्षते। तत्रार्थचित्रशब्दचित्रयोरविशेषेणाधमत्वमयुक्तं वक्तुम्। तारतम्यस्य स्फुटमुपलब्धेः। को ह्येवं सहृदयः सन् 'विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिरात्,' 'स छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुः' इत्यादिभिः काव्यैः 'स्वच्छन्दोच्छलद्' इत्यादीनां पामरश्लाघ्यानामविशेषं ब्रूयात्। सत्यपि तारतम्ये यद्येकभेदत्वं कस्तर्हि ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोरीषदन्तरयोर्विभिन्नभेदत्वे दुराग्रहः। यत्र न शब्दार्थचमत्कृत्योरैकाधिकरण्यं तत्र तयोर्गुणप्रधानभावं पर्यालोच्य यथालक्षणं व्यवहर्तव्यम्। समप्राधान्ये तु मध्यमत्वमेव।

यथा—

उल्लासः फुल्लपङ्केरुहपटलपतन्मत्तपुष्पंधयानां
निस्तारः शोकदावानलविकलहृदां कोकसीमन्तिनीनाम्।

रिन्दसाहोत्कथा दैत्यस्तप्रक्षालनमित्यर्थः। लीनेति। अप्रधानत्वेनास्फुटत्वादिति भावः। न्यूनतां परिहरति—यद्यपीति। विधासु भेदेषु। महत्त्वेन तथा निबन्धे योग्यता सूचिता। यथाक्षरमिलनेनान्यपरम्परानुविचारः सूचितः। काव्येषु तत्र तत्र स्थलविशेषे। प्राचीनेति: सूचितासाङ्गत्यहेतुमाह—वस्तुस्थितेरिति। केचिन्मम्मटभट्टादयः। एवं तारतम्यग्रहत्वेन। 'विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिराद्भवत्युपश्रुत्य यदृच्छयापि यम्। ससंभ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गला निमीलिताक्षीव भियामरावती॥' इति सम्पूर्णम्। 'स छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुस्तस्योपरिष्टात्पवनावधूतः। अङ्गारशेषस्य हुताशनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवावभासे॥' इत्यपरम्परीक्षितोदाहृतम्। काव्यैः। अर्थचित्रैरिति शेषः। 'स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटामूर्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानाह्निकाह्नाय वः। भिन्द्यादुद्यदुदारदर्दुरदरीदीर्घादरिद्रद्रुमद्रोहोद्रेकमहोर्मिमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम्॥' इति सम्पूर्णम्। पामरेति। शब्दचित्रत्वादिति भावः। ईषदन्तरेति। आकाङ्क्षाप्राधान्यकृतेत्यर्थः। उल्लास इति। रविबिम्बमित्यर्थः। उदयाचलप्रान्तभागादयं कोऽपि

उत्खातसामसलानामुपहतमहसां चक्षुषां पक्षपातः
संघातः कोऽपि धाम्नामयमुदयगिरिप्रान्ततः प्रादुरासीत् ॥

अत्र वृत्त्यनुप्रासप्राचुर्यादोजोगुणप्रकाशकत्वाच्च शब्दस्य प्रसादगुणयोगादनन्तरमेवाधिगतस्य रूपकस्य हेत्वलंकारस्य वा वाच्यस्य चमत्कृत्योस्तुल्यत्वात्समतैव प्राधान्यम् ॥

तत्र ध्वनेरुत्तमोत्तमस्यासंख्यभेदस्यापि सामान्यतः केऽपि भेदा निरूप्यन्ते—द्विविधो ध्वनिः, अभिधामूलो लक्षणामूलश्च । तत्राद्यस्त्रिविधः । रसवस्त्वलंकारध्वनिभेदात् । रसध्वनिरित्यलक्ष्यक्रमोपलक्षणात् रसभावतदाभासभावशान्तिभावोदयभावसंधिभावशबलत्वानां ग्रहणम् । द्वितीयश्च द्विविधः । अर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्च । एवं पञ्चात्मके ध्वनौ परमरमणीयतया रसध्वनेः । तदात्मा रसस्तावदभिधीयते—

समुचितललितसंनिवेशचारुणा काव्येन समर्पितैः सहृदयहृदयं प्रविष्टैस्तदीयसहृदयतासहकृतेन भावनाविशेषमहिम्ना विगलितदुष्यन्तरमणीयत्वादिभिरलौकिकविभावानुभावव्यभिचारिशब्दव्यपदेश्यैः शकुन्तलादिभिरालम्बनकारणैश्चन्द्रिकादिभिरुद्दीपनकारणैरश्रुपातादिभिः कार्यैश्चिन्तादिभिः सहकारिभिश्च संभूय प्रादुर्भावितेनालौकिकेन व्यापारेण तत्कालनिवर्तितानन्दांशावरणा-

---

विलक्षणो धाम्नां तेजसां समूहः प्रादुर्भवति । तत्र रूपकं चतुर्थे । विकसितकमलगणमु-द्रमधुपानिकनिःसरणपुरस्सरपानजोन्मादवद्भ्रमरारावमुखरः । तादृशपद्मकोशानां विदारी दुःखोद्धर्ता । नाशितलेलसां तामसानां तमःसमूहानामुपघातो नाशकः । नेत्राणां पक्षपातः सहकारी । 'आवृत्तवर्णसंपूर्णं वृत्त्यनुप्रासवद्वचः । ओजः समासभूयस्त्वमेव संक्षेपो वातिमुक्तः ॥ मनस्यन्तःस्थितः सर्वः स्वरूपमेवाऽवभासते । सलिलस्येव सूक्तस्य स प्रसाद इति स्मृतः ॥' इति लक्षणानि बोध्यानि । रूपकस्योक्तलक्षणमेवैकत्वस्य । ननूपात्तादीनां तत्कार्यत्वात्कथं रूपकमत आह—हेत्वलंकारस्येति । 'हेतोर्हेतुमता सार्धं वर्णनं हेतुरुच्यते' इति तल्लक्षणम् । तत्र चतुर्थो मध्ये । वैचित्र्योपपत्त्यै आह—रसेति । एतेनाभिजपादिविषयमनुपपन्नमित्यपास्तम् । तदाभासेति । रसाभासभावाभासेत्यर्थः । एतेषां स्वरूपाण्यग्रे स्फुटीभविष्यन्ति । एवमुक्तप्रकारेण । पञ्चात्मके वक्ष्यमाणे । रसध्वनेः परमरमणीयतयेत्यर्थः । तदात्मा ध्वन्यात्मा । **समुचितेति** । तत्तद्रससमुचितेत्यर्थः ।

ज्ञानेनात एव प्रमुष्टपरिमितप्रमातृत्वादिनिजधर्मेण प्रमात्रा स्वप्रकाशतया वास्तवेन निजस्वरूपानन्देन सह गोचरीक्रियमाणः प्राग्विनिविष्टवासनारूपो रत्यादिरेव रसः ॥

तथा चाहुः—'व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायीभावो रसः स्मृतः' इति । व्यक्तो व्यक्तिविषयीकृतः । व्यक्तिश्च भग्नावरणा चित् । यथा हि शरावादिना पिहितो दीपस्तन्निवृत्तौ संनिहितान्पदार्थान्प्रकाशयति, स्वयं च प्रकाशते । एवमात्मचैतन्यं विभावादिसंवलितान्रत्यादीन् । अन्तःकरणधर्माणां साक्षिभास्यत्वाभ्युपगमात् । विभावादीनामपि स्वप्नतुरगादीनामिव रङ्गरजतादीनामिव साक्षिभास्यत्वमविरुद्धम् । व्यञ्जकविभावादिचर्वणाया आवरणभङ्गस्य वोत्पत्तिविनाशाभ्यामुत्पत्तिविनाशौ रसे उपचर्येते । वर्णनित्यतावादिमते व्यञ्जकताल्वादिव्यापारस्य गकारादौ विभावादिचर्वणाविरामे आवरणभङ्गस्य निवृत्तायां तस्यां प्रकाशस्यावृतत्वाद्विद्यमानोऽपि स्थायी न प्रकाशते । यद्वा विभावादिचर्वणामहिम्ना सहृदयस्य निजसहृदयतावशोन्मिषितेन तत्तत्स्थाय्युपहितस्वस्वरूपानन्दाकारा समाधाविव योगिनश्चित्तवृत्तिरुपजायते । तन्मयीभवनमिति यावत् । आनन्दो ह्ययं न

अत एव ललित इति बोध्यम् । शकुन्तलादिविभावेऽस्य चर्वणायोगीति शेषः । आनन्देनेति । आनन्दांशस्यावरणभङ्गरूपत्वात् स्वेनेति बहुव्रीहिः । रत्यादिविशेषणमिदम् । अत एव । आवरणनिवृत्तेरेवेत्यर्थः । स्वप्रकाशविषयप्रकाशतासंभवादिति भावः । प्रमात्रैवास्य गोचरीक्रियमाण इत्यन्वयः । आवृतेत्यादिनोक्तः । रत्यादीनिव प्रकाशयति स्वयं च प्रकाशते इत्यस्यानुषङ्गः । ननु आत्मनः साक्षिरूपत्वे रत्यादीनां तद्ग्राह्यत्वेऽपि विभावादीनां कथं तद्ग्राह्यत्वम् । अत आह—अन्तःकरणेति । तथा च परम्परासंबन्ध इति भावः । दृष्टान्तमाह—स्वप्नेति । रङ्गेति । ननु चर्वणानाशे नष्टो रस इति व्यवहारो न स्यात्, चैतन्यस्य नित्यत्वात्, अत आह—व्यञ्जकेति । पक्षान्तरमाह—आवरणेति । उत्पत्तीति । हेतौ पञ्चमी । उत्पत्तिविनाशयोः सत्त्वादित्यर्थः । व्यापारस्योत्पत्त्यादिः । ननु विभावादिचर्वणानाशेऽपि स्थायिप्रकाशः कुतो नेत्यत आह—विरामेति । तस्यां तच्चर्वणायाम् । निवृत्तेति । सुखस्वरूपत्वेति भावः । स्वमते व्यापारकल्पनमनावश्यकमाह—यद्वेति । सहृदयस्येत्यस्य चित्तवृत्तिरित्यन्वयः । आनन्दाकारा तद्विषया । समाधौ सविकल्पकसमाधौ । निर्विकल्पके तदभावादिति बोध्यम् । चित्तवृत्तिरिति । सा च भावनारूपेति बोध्यम् । तन्मयीति । आनन्दविषयकत्वं तन्मयत्वमित्यर्थः । अस्य लौकिकत्वमाह—सुखान्तरेति ।

लौकिकसुखान्तरसाधारणः। अनन्तःकरणतत्त्विकत्वात्। इत्थं चाभिनवगुप्त-मम्मटभट्टादिग्रन्थस्वारस्येन भग्नावरणचिद्विशिष्टो रत्यादिः स्थायीभावो रस इति स्थितम्। वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणश्रुतिस्वारस्येन रत्याद्यवच्छिन्ना भग्नावरणा चिदेव रसः। सर्वथैव चास्या विशिष्टात्मनो विशेषणं विशेष्यं वा चिदंशमादाय नित्यत्वं स्वप्रकाशत्वं च सिद्धम्। रत्याद्यंशमादाय त्वनित्यत्वमितरभास्यत्वं च। चर्वणा चास्य चिद्गतावरणभङ्ग एव प्रागुक्ता, तदाकारान्तःकरणवृत्तिर्वा। इयं च परब्रह्मास्वादात्समाधेर्विलक्षणा। विभावादिविषयसंवलितचिदानन्दालम्बनत्वात्। भाव्या च काव्यव्यापारमात्रात्। अथास्यां सुखांशभाने किं मानमिति चेत्समाधावपि तद्भाने किं मानमिति पर्यनुयोगस्य तुल्यत्वात्। 'सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम्' इत्यादिः शब्दोऽस्ति तत्र मानमिति चेदत्रापि 'रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति' इति श्रुतिः, सकलसहृदयप्रत्यक्षं चेति प्रमाणद्वयम्। चेयं द्वितीयपक्षे तदाकारचित्तवृत्त्यात्मिका रसचर्वणोपन्यस्ता सा शब्दव्यापारभाव्यत्वाच्छाब्दी। अपरोक्षसुखालम्बनत्वाच्चापरोक्षात्मिका। तच्च वाक्यजबुद्धिवत्। इत्याहुरभिनवगुप्ताचार्यपादाः॥ "भट्टनायकास्तु ताटस्थ्येन रसप्रतीतावनास्वाद्यत्वम्। आत्मगतत्वेन तु प्रत्ययो दुर्घटः। शकुन्तलादीनां सामाजिकान्प्रत्यविभावत्वात्। विना विभावमनालम्बनस्य रसादेरप्रतिपत्तेः। न च कान्तात्वं साधारणविभावतावच्छेदकमत्रा-

---

अनन्तःकरणेति। अन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यफलत्वादित्यर्थः। अस्या वृत्तेर्निरवच्छिन्नविषयकत्वादिति भावः। उपसंहरति—**इत्थं चेति**। श्रुतिविरोधेन सूचितश्रुतिविरोधपरिहाराय सिद्धान्तमाह—**वस्तुतस्त्विति**। **वक्ष्येति**। 'रसो वै सः' इत्यादीति भावः। **सर्वथैव चेति**। उभयथापीत्यर्थः। मतद्वयमादाह—**विशेषेति**। चर्व्यमाणो रस इति प्राचीनव्यवहारोपपत्तये आह—**चर्वणा चास्येति**। **वेति** मतेनाह—**प्रागुक्तेति**। **इयं चेति**। रसचर्वणा चेत्यर्थः। **परेति** बहुव्रीहिः। समाधेः सविकल्पकात्। **विषयेति**। सा च विषयांशसंवलितशुद्धब्रह्मालम्बनेति भावः। काव्यव्यापारो व्यञ्जना। प्रयोजन तत्कारणश्रवणादिनिरासः। शाब्दत्वापरोक्षत्वयोर्न विरोध इत्याह—**तच्चेति**। **ताटस्थ्येन रसेति**। स्वसंबन्धराहित्येनेत्यर्थः। विभावं विनेत्यसङ्गत आह—**विनेति**। अनालम्बनस्य निराधारस्य। अत्रापि चेदपि। अनाश्रितत्वं ज्ञानविशेषस्य।

प्यस्तीति वाच्यम् । अप्रामाण्यनिश्चयानालिङ्गितागम्यात्वप्रकारकज्ञानवि-रहस्य विशेष्यतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य विभावतावच्छेदककोटाववश्यं निवेश्यत्वात् । अन्यथा स्वस्रादेरपि कान्तात्वादिना वर्णने रसापत्तेः । एवमप्रौढत्वकापुरुषत्वादिज्ञानविरहस्य तथाविधस्य करुणरसादौ । ता-दृशज्ञानानुत्पादस्तु तत्प्रतिबन्धकान्तरनिर्वचनमन्तरेण दुरुपपादः । स्वा-त्मनि दुष्यन्ताद्यभेदबुद्धिरेव तथेति चेत् । न । नायके धराधौरेयत्वधीर-त्वादेरात्मनि चाधुनिकत्वकापुरुषत्वादेर्वैधर्म्यस्य स्फुटं प्रतिपत्तेरभेदबोध-स्यैव दुर्लभत्वात् । किं च केयं प्रतीतिः । प्रमाणान्तरानुपस्थानाच्छाब्दीति चेत् । न । व्यावहारिकशाब्दान्तरजन्यनायकमिथुनवृत्तान्तवित्तीनामपि रसा-स्वाद्यत्वापत्तेः । नापि मानसी । चिन्तोपनीतानां तेषामेव पदार्थानां मा-नस्याः प्रतीतेरस्या वैलक्षण्योपलम्भात् । न च स्मृतिः । तथाननुभ-वात् । तस्मादभिधया निवेदिताः पदार्था भावकत्वव्यापारेणागम्यत्वादि-रसविरोधिज्ञानप्रतिबन्धद्वारा कान्तात्वादिरसानुकूलधर्मपुरस्कारेणावस्थाप्य-न्ते । एवं साधारणीकृतेषु दुष्यन्तशकुन्तलादेशकालवयोवस्थादिषु पक्षे पूर्वव्यापारमहिम्नि तृतीयस्य भोगकृत्त्वव्यापारस्य महिम्ना निगीर्णयो रजस्तमसोरुद्रिक्तसत्त्वजनितेन निजचित्स्वभावनिर्वृतिविश्रान्तिलक्षणेन सा-क्षात्कारेण विषयीकृतो भावनोपनीतः साधारणात्मा रत्यादिः स्थायी रसः । तत्र भुज्यमानो रत्यादिः, रत्यादिभोगो वेत्युभयमेव रसः । सोऽयं

विशेष्यतासंबन्धः समवायः । आवश्यकत्वमुक्तं दर्शयितुं विपक्षे बाधकमाह—अन्यथे-ति । एवमुक्तरीत्या । तथाविधस्य विशेष्यतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य । रसा-दाविति विभावतावच्छेदककोटावपि निवेश्यत्वमिति शेषः । तादृशेति । अप्रामा-ण्यनिश्चयानालिङ्गितेत्यर्थः । 'धराधौरेय' इति पाठः । विशिष्टोऽत्र धर्मे प्रमयत्व । प्र-मेति । प्रत्यक्षादीत्यर्थः । शब्दान्तरेति । काव्यभिन्नव्यवहारसाधकशब्देत्यर्थः । वृत्ता-न्तेति । वृत्तान्तज्ञानानामित्यर्थः । अस्या अपि । रसरूपशाब्दप्रतीतेरित्यर्थः । अगम्यत्वा-दीति । तत्प्रकारकं रसविरोधि यज्ज्ञानं तादृशेत्यर्थः । कान्तेति । कान्तात्वादी रसानुकूलो यो धर्मस्तद्विशिष्टत्वेनेत्यर्थः । एवमुक्तव्यापारेण । तार्तीयं व्यापारमाह—प-ज्ञाविति । निर्वृतिः । तमसोरित्यत्राप्येवम् । उद्रेकश्च स्वेतराभिभूयावस्थानम् । साधारणेति । संबन्धिविशेषानवच्छिन्नेत्यर्थः । विनिगमनाविरहादाह—तत्रेति । कि-

भोगो विषयसंवलनाद्ब्रह्मास्वादसविधवर्तीत्युच्यते । एवं च त्रयोंऽशाः काव्यस्य । 'अभिधा भावना चैव तद्भोगीकृतिरेव च" इत्याहुः ॥ मतस्यैतस्य पूर्वस्मान्मताद्भावकत्वव्यापारान्तरस्वीकार एव विशेषः । भोगस्तु व्यक्तिः । भोगकृत्त्वं तु व्यञ्जनादविशिष्टम् । अन्या तु सैव सरणिः । नव्यास्तु "काव्ये नाट्ये च कविना नटेन च प्रकाशितेषु विभावादिषु व्यञ्जनव्यापारेण दुष्यन्तादौ शकुन्तलादिरतौ गृहीतायामनन्तरं च सहृदयतोल्लासितस्य भावनाविशेषरूपस्य दोषस्य महिम्ना कल्पितदुष्यन्तत्वावच्छादिते स्वात्मन्यज्ञानावच्छिन्ने शुक्तिकाशकल इव रजतखण्डः समुत्पद्यमानोऽनिर्वचनीयः साक्षिभास्यशकुन्तलादिविषयकरत्यादिरेव रसः । अयं च कार्यो दोषविशेषस्य । नाश्यश्च । तन्नाशस्य स्वोत्तरभाविना लोकोत्तराह्लादेन भेदाग्रहात्सुखत्वव्यपदेश्यो भवति । स्वपूर्वोपस्थितेन रत्यादिना तद्भेदाग्रहात्तद्वित्त्वेनैकत्वाध्यवसानाद्वा व्यङ्ग्यो वर्णनीयश्चोच्यते । अवच्छादकं दुष्यन्तत्वमप्यनिर्वचनीयमेव । अवच्छादकत्वं च रत्यादिविशिष्टबोधे विशेष्यतावच्छेदकत्वम् । एतेन दुष्यन्तादिनिष्ठस्य रत्यादेरनास्वाद्यत्वान्न रसत्वम् । स्वनिष्ठस्य तु तस्य शकुन्तलादिभिरसंबन्धिभिः कथमभिव्यक्तिः । स्वस्मिन्दुष्यन्ताद्यभेदबुद्धिस्तु बाधबुद्धिपराहतेत्यादिकमपास्तम् । यदपि विभावादीनां साधारण्यं प्राचीनैरुक्तं तदपि काव्येन शकुन्तलादिशब्दैः शकुन्तलात्वादिप्रकारकबोधजनकैः प्रतिपाद्यमानेषु शकुन्तलादिषु दोषविशेषकल्पनं विना दुरुपपादम् । अतोऽवश्यकल्प्ये दोषविशेषे तेनैव स्वात्मनि दुष्यन्ताद्यभेदबुद्धिरपि सूपपादा । नन्वेवमपि रतेरस्तु नाम दुष्यन्त इव सहृदयेऽपि सुखविशेषजनकता, करुणरसादिषु तु स्थायिनः शोकादेर्दुःखजनकतया प्रसिद्धस्य कथमिव सहृ-

सिद्ध इत्यर्थः । भोगश्च सत्त्वगुणोद्रेकात्प्रकाशो च आनन्दस्वात्मसंवेदनात्मा च संविद्विश्रान्तिलक्षणो लौकिकसुखानुभवविलक्षणः । सत्त्वरजस्तमसां गुणानां मुख्येन क्रमात्सुखदुःखमोहाः प्रकाशन्ते । स्वविश्रान्तिरिति । न तु स पूर्वोक्त इति भावः । अंशा व्यापाराः । सैवेति । प्रागुक्त एव मार्ग इत्यर्थः । नव्यास्त्विति । दोषविशेषेणाज्ञानेनेत्यर्थः । स्वपूर्वोपेति । दुष्यन्तादौ गृहीतशकुन्तलारत्यादिनेत्यर्थः । तद्ग्रहादिति । भेदाग्रहादित्यर्थः । नन्वेवमपि कथं सहृदयोल्लासीत्यत आह—सहृदयेति । एतेनेति । वक्ष्यमाणरीत्या सर्वोपपाद-

दयाह्लादहेतुत्वम्। सत्युत नायक इव सहृदयेऽपि दुःखजननस्यैवौचित्यात्। न च सत्यस्य शोकादेर्दुःखजनकत्वं दृष्टं न कल्पितस्येति नायकस्यैव दुःखम्, न सहृदयस्येति वाच्यम्। रज्जुसर्पादेर्भयकम्पाद्युत्पादकतापत्तेः। सहृदये रतेरपि कल्पितत्वेन सुखजनकत्वानुपपत्तेश्चेति चेत्। सत्यम्। शृङ्गारप्रधानकाव्येभ्य इव करुणप्रधानकाव्येभ्योऽपि यदि केवलाह्लाद एव सहृदयहृदयप्रमाणकस्तदा कार्यानुरोधेन कारणस्य कल्पनीयत्वाल्लोकोत्तरकाव्यव्यापारस्यैवाह्लादप्रयोजकत्वमिव दुःखप्रतिबन्धकत्वमपि कल्पनीयम्। अथ यथाह्लाद इव दुःखमपि प्रमाणसिद्धं तदा प्रतिबन्धकत्वं न कल्पनीयम्। स्वस्वकारणवशाच्चोभयमपि भविष्यति। अथ तत्र कवीनां कर्तुं, सहृदयानां च श्रोतुं, कथं प्रवृत्तिः। अनिष्टसाधनत्वेन निवृत्त्युचितत्वात्। इति चेत्। इष्टस्याधिक्यादनिष्टस्य च न्यूनत्वाच्चन्दनद्रवलेपनादाविव प्रवृत्तेरुपपत्तेः। केवलाह्लादवादिनां तु प्रवृत्तिरप्रत्यूहैव। अश्रुपातादयोऽपि तत्तदानन्दानुभवस्वाभाव्यात्। न तु दुःखात्। अत एव भगवद्भक्तानां भगवद्वर्णनाकर्णनादश्रुपातादय उपपद्यन्ते। न हि तत्र जात्वपि दुःखानुभवोऽस्ति। न च करुणरसादौ स्वात्मनि शोकादिमद्दशरथादितादात्म्यारोपे यद्याह्लादस्तदा स्वप्नादौ संनिपातादौ वा स्वात्मनि तदारोपेऽपि स स्यात्। आनुभविकं च तत्र केवलं दुःखम्। इतीहापि तदेव युक्तमिति वाच्यम्। अयं हि लोकोत्तरस्य काव्यव्यापारस्य महिमा, यत्प्रयोज्या अरमणीया अपि शोकादयः पदार्था आह्लादमलौकिकं जनयन्ति। विलक्षणो हि कमनीयः काव्यव्यापारज आस्वादः प्रमाणान्तरजादनुभवात्। जन्यत्वं च स्वजन्यभावनाजन्यदशरथादिविषय-

---

मैवेत्यर्थः। तस्य रत्यादेः। रज्जुसर्पादेरिति। तद्रूपसर्पादेरित्यर्थः। केवलेति। दुःखाभिन्नेत्यर्थः। दुःखप्रतिबन्धेति। सुखकालिकदुःखाभावस्यैवेत्यर्थः। प्रमाणेनास्य सहृदयेत्यादिः। तथा करुणप्रधानकाव्ये। द्वितीयमतेऽप्युक्तं नायमतेऽत्याह—केवलेति। न चायमतेऽश्रुपातादयो न स्युः, तेषां दुःखकार्यत्वादत आह—अश्रुपातादयोऽपीति। नेदं कल्पितमत आह—अत एवेति। जात्वपीत्यपि। तदारोपेऽपि शोकादिमद्दशरथादितादात्म्यारोपेऽपि। स आह्लादः। तत्र स्वप्नादौ। इहापि करुणरसादावपि। तदेव दुःखमेव। कमनीयाः काव्यव्यापारप्रयोज्याः। आर्थीभिव्यक्तिदोषप्रयु-

कल्पनम्। तेन रसास्वादस्य काव्यव्यापारजन्यत्वेऽपि न क्षतिः। शकुन्तलादावगम्यात्वज्ञानोत्पादस्तु स्वात्मनि दुष्यन्ताभेदबुद्ध्या प्रतिबध्यते" इत्याहुः। परे तु "व्यञ्जनव्यापारस्यानिर्वचनीयख्यातेश्चानभ्युपगमेऽपि प्रागुक्तदोषमहिम्ना स्वात्मनि दुष्यन्तादितादात्म्यावगाही शकुन्तलादिविषयकरत्यादिमदभेदबोधो मानसः काव्यार्थभावनाजन्मा विलक्षणविषयताशाली रसः। स्वप्नादिस्तु तादृशबोधो न काव्यार्थचिन्तनजन्मेति न रसः। तेन तत्र न तादृशाह्लादापत्तिः। एवमपि स्वस्मिन्नविद्यमानस्य रत्यादेरनुभवः कथं नाम स्यात्। नैवम्। नह्ययं लौकिकसाक्षात्कारो रत्यादेः, येनावश्यं विषयसद्भावोऽपेक्षणीयः स्यात्। अपि तु भ्रमः। आस्वादस्य रसविषयकत्वव्यवहारस्तु रत्यादिविषयकत्वालम्बनः" इत्यपि वदन्ति। एतैश्च स्वात्मनि दुष्यन्तत्वधर्मितावच्छेदकशकुन्तलादिविषयकरतिवैशिष्ट्यावगाही, स्वात्मत्वविशिष्टे शकुन्तलादिविषयकरतिविशिष्टदुष्यन्ततादात्म्यावगाही, स्वात्मत्वविशिष्टे दुष्यन्तत्वशकुन्तलाविषयकरत्योर्वैशिष्ट्यावगाही, वा त्रिविधोऽपि बोधो रसपदार्थतयाभ्युपेयः। तत्र 'रतेर्विशेषणीभूतायाः शब्दादनुपस्थितत्वाद्व्यञ्जनायाश्च तत्प्रत्यायिकाया अनभ्युपगमाच्चेष्टादिलिङ्गकमादौ विशेषणज्ञानार्थमनुमानमभ्युपेयम्। मुख्यतया दुष्यन्तादिगत एव रसो रत्यादिः कमनीयविभावाद्यभिनयप्रदर्शनकोविदे दुष्यन्ताद्यनुकर्तरि नटे समारोप्य साक्षात्क्रियते' इत्येके। मतेऽस्मिन्साक्षात्कारो दुष्यन्तोऽयं शकुन्तलादिविषयकरतिमानित्यादिः प्राग्वद्धर्म्यंशे लौकिक आरोप्यांशे त्वलौकिकः। 'दुष्यन्तादिगतो रत्यादिर्नटे पक्षे दुष्यन्तत्वेन गृहीते विभावादिभिः कृत्रिमैरप्यकृत्रिमतया गृहीतैर्लिङ्गैर्विषयेऽनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वादनुमीयमानो रसः' इत्यपरे।

रतौ—शकुन्तलादाविति। प्रागुक्तदोषमुद्धरति—स्वप्नादिस्त्विति। कथं बोधस्यैव सत्त्वेन कस्मात्स्वादे रसविषयकत्वव्यवहारोऽत आह—आस्वादस्येति। एतैश्च 'परे तु' इत्यादिभिश्च। अभ्युपेय इति। विनिगमनाविरहादिति भावः। रस इति। रत्यादिरूपो रस इत्यन्वयः। दुष्यन्ताद्यनुकर्तरीति। अनुकार्ये तु काव्यपाठक इति बोध्यम्। मतेऽस्मिन्निति। अस्मिन्मते इत्यादिः। साक्षात्कारस्तत्र लौकिकोऽन्यथा-लौकिक इत्यन्वयः। मतान्तरमाह—दुष्यन्तादीति। कतिपये केचन। लिङ्गैः विभा-

'विभावादयस्त्रयः समुदिता रसः' इति कतिपये । 'त्रिषु य एव चमत्कारी स एव रसोऽन्यथा तु त्रयोऽपि न' इति बहवः । 'भाव्यमानो विभाव एव रसः' इत्यन्ये । 'अनुभावस्तथा तथा' इतीतरे । 'व्यभिचार्येव तथा तथा परिणमति' इति केचित् । तत्र 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति सूत्रं तत्तन्मतपरतया व्याख्यायते—'विभावानुभावव्यभिचारिभिः संयोगाद्व्यञ्जनाद्रसस्य चिदानन्दविशिष्टस्थाय्यात्मनः स्थाय्युपहितचिदानन्दात्मनो वा निष्पत्तिः स्वरूपेण प्रकाशनम्' इत्याद्ये । 'विभावानुभावव्यभिचारिणां सम्यक्साधारणात्मतया योगाद्भावकत्वव्यापारेण भावनाद्रसस्य स्थाय्युपहितसत्त्वोद्रेकप्रकाशितस्वात्मानन्दरूपस्य निष्पत्तिर्भोगाख्येन साक्षात्कारेण विषयीकृतिः' इति द्वितीये । 'विभावानुभावव्यभिचारिणां संयोगाद्भावनाविशेषरूपाद्दोषाद्रसस्यानिर्वचनीयदुष्यन्तरत्याद्यात्मनो निष्पत्तिरुत्पत्तिः' इति तृतीये । 'विभावादीनां संयोगाज्ज्ञानाद्रसस्य ज्ञानविशेषात्मनो निष्पत्तिरुत्पत्तिः' इति चतुर्थे । 'विभावादीनां संबन्धाद्रसस्य रत्यादेर्निष्पत्तिरारोपः' इति पञ्चमे । 'विभावादिभिः कृत्रिमैरप्यकृत्रिमतया गृहीतैः संयोगादनुमानाद्रसस्य रत्यादेर्निष्पत्तिरनुमितिर्नटादौ पक्ष इति शेषः' इति षष्ठे । 'विभावादीनां त्रयाणां संयोगात्समुदायाद्रसनिष्पत्तौ रसपदव्यवहारः' इति सप्तमे । 'विभावादिषु सम्यग्योगाच्चमत्कारात्' इत्यष्टमे । तदेवं पर्यवसितत्रिषु मतेषु सूत्रविरोधः । विभावानुभावव्यभिचारिणामेकस्य तु रसान्तरसाधारणतया नियतरसव्यञ्जकता-

चारिषु । तथा भाव्यमानोऽनुभावस्तथा रस इतीतरे इत्यर्थः । तथा भाव्यमानो व्यभिचारिभाव एव तथा रसरूपतया परिणमतीत्यर्थः । अन्यतमानां समूहत्वमाह—तत्रेति । उक्तपक्षसिद्धये इत्यर्थः । संयोगादित्यस्य व्याख्या व्यञ्जनादिति । विनिगमनाविरहादाह—स्थाय्युपेति । निष्पत्तिरित्यस्य व्याख्या स्वरूपेणेत्यादि । आद्येऽभिनवगुप्तमते । संयोगादित्यस्य विवरणार्थमाह—सम्यगिति । द्वितीये भट्टनायकमते । तृतीये नव्यमते । चतुर्थे यो लिलिमते । पञ्चमे इत्येके इतिमते । अनुमितिरित्यन्तोऽर्थः । अत्रे शेषपूरणम् । षष्ठे इत्यपरे इतिमते । सप्तमे इति कतिपये इतिमते । अष्टमे इति बहव इतिमते । उपसंहरति—तदेवमिति । त्रिषु मतेषु भाव्यमान इत्यादिष्वन्तिमेषु । ननु सर्वेषां त्रयाणां किमित्युपादानं येन समवेते सूत्रविरोधोऽत आह—विभावेति । नियतरसव्यञ्जकत्वम् । रसान्तरेति । तदुक्तम्—'व्याघ्रादयो विभावा भयानकस्येव

नुपपत्तेः सूत्रे मिलितानामुपादानम् । एवं च प्रामाणिके मिलितानां व्यञ्जकत्वे यत्र क्वचिदेकस्मादेवासाधारणाद्रसोद्बोधस्तत्रेतरद्वयमाक्षेप्यम् । अतो नानैकान्तिकत्वम् । इत्थं नानाजातीयाभिः शेमुषीभिर्नानारूपतयावसितोऽपि मनीषिभिः परमाह्लादाविनाभावितया प्रतीयमानः प्रपञ्चेऽस्मिन्नसौ रमणीयतामावहतीति निर्विवादम् ॥

वीराद्भुतरौद्राणाम् । अश्रुपातादयोऽनुभावाः शृङ्गारस्येव करुणभयानकयोः । चिन्तादयो व्यभिचारिणः शृङ्गारस्येव करुणवीरभयानकानाम्' इति । एवं च व्यभिचारेऽप्यनुपपत्तौ च । **यत्र क्वचिदिति** । 'परिमृदितमृणालीम्लानमङ्गं प्रवृत्तिः कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु । कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मीमभिनवकरिदन्तच्छेदपाण्डुः कपोलः ॥' इत्यादावित्यर्थः । परमप्रकृतमुपसंहरति—**इत्थमिति** । नानाप्रकारैरित्यर्थः । शेमुषीभिर्मतिभिः । **अवसितेति** । निश्चितस्वरूपनिरूपितयेत्यर्थः ।

Unit III: Intensive study of first four chapters of *Kavyamimaṃsa*

राजशेखरविरचिता काव्यमीमांसा।

कविरहस्यम्।

प्रथमोऽध्यायः शास्त्रसङ्ग्रहः।

अथातः काव्यं मीमांसिष्यामहे यथोपदिदेश श्रीकण्ठः परमेष्ठिवैकुण्ठादिभ्यश्चतुःषष्टये शिष्येभ्यः, सोऽपि भगवान्स्वयम्भूरिच्छाजन्मभ्यः स्वान्तेवासिभ्यः। तेषु सारस्वतेयो वृन्दीयसामपि वन्द्यः काव्यपुरुष आसीत्। तं च सर्वसमयविदं दिव्येन चक्षुषा भविष्यदर्थदर्शिनं भूर्भुवःस्वस्त्रितयवर्तिनीषु प्रजासु हितकाम्यया प्रजापतिः काव्यविद्याप्रवर्तनायै प्रायुङ्क्त। सोऽष्टादशाधिकरणीं दिव्येभ्यः काव्यविद्यास्नातकेभ्यः सप्रपञ्चं प्रोवाच। तत्र कविरहस्यं सहस्राक्षः समाम्नासीत्, औक्तिकमुक्तिगर्भः, रीतिनिर्णयं सुवर्णनाभः, आनुप्रासिकं प्रचेतायनः, यमकानि चित्रं चित्राङ्गदः, शब्दश्लेषं शेषः, वास्तवं पुलस्त्यः, औपम्यमौपकायनः, अतिशयं पाराशरः, अर्थश्लेषमुतथ्यः, उभयालङ्कारिकं कुबेरः, वैनोदिकं कामदेवः, रूपकनिरूपणीयं भरतः, रसाधिकारिकं नन्दिकेश्वरः, दोषाधिकरणं धिषणः, गुणौपादानिकमुपमन्युः, औपनिषदिकं कुचमारः इति। ततस्ते पृथक् पृथक् स्वशास्त्राणि विरचयाञ्चक्रुः। इत्थङ्कारञ्च प्रकीर्णत्वात् सा किञ्चिदुच्चिच्छिदे। इतीयं प्रयोजकाङ्गवती संक्षिप्य सर्वमर्थमल्पग्रन्थेनाष्टादशाधिकरणी प्रणीता। तस्या अयं प्रकरणाधिकरणसमुद्देशः। शास्त्रसङ्ग्रहः,

शास्त्रनिर्देशः, काव्यपुरुषोत्पत्तिः, पदवाक्यविवेकः, पाठप्रतिष्ठा, अर्थानुशासनं, वाक्यविधयः, कविविशेषः, कविचर्या, राजचर्या, काकुप्रकाराः, शब्दार्थहरणोपायाः, कविसमयः, देशकालविभागः, भुवनकोशः, इति कविरहस्यं प्रथममधिकरणमिति।

इति सूत्राण्येतेषां व्याख्या भाष्यं भविष्यति।
समासव्यासविन्यासः सैष शिष्यहिताय नः॥
चित्रोदाहरणैर्गुर्वी ग्रन्थेन तु लघीयसी।
इयं नः काव्यमीमांसा काव्यव्युत्पत्तिकारणम्॥
इयं सा काव्यमीमांसा मीमांसा यत्र वाक्पतेः।
वाक्यार्थं न च जानाति न विजानाति यत्परम्॥

यायावरीयः संक्षिप्य मुनीनां मतविस्तरम् ।
व्याकरोत्काव्यमीमांसां कविभ्यो राजशेखरः ॥

इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे
प्रथमोऽध्यायः शास्त्रसंग्रहः ॥

द्वितीयोऽध्यायः शास्त्रनिर्देशः ।

इह हि वाङ्मयमुभयथा शास्त्रं काव्यं च । शास्त्रपूर्वकत्वात् काव्यानां पूर्वं शास्त्रेष्वभिनिविशेत । नह्यप्रवर्तितप्रदीपास्तमसि तत्त्वार्थसार्थमध्यक्षयन्ति । तच्च द्विधा—अपौरुषेयं पौरुषेयं च । अपौरुषेयं श्रुतिः । सा च मन्त्रब्राह्मणेति । विवृतक्रियातन्त्रा मन्त्राः । मन्त्राणां स्तुतिनिन्दाव्याख्यानविनियोगग्रन्थो ब्राह्मणम् । ऋग्यजुःसामवेदास्त्रयी । अथर्वणश्च तुरीयः । तत्रार्थव्यवस्थितपादा ऋचः । ताः सगीतयः सामानि । अच्छन्दांस्यगीतानि यजूंषि । गानी यजूंषि (सामानि) चाथर्वणं च इमे चत्वारो वेदाः । इतिहासवेदधनुर्वेदौ गान्धर्वायुर्वेदावपि चोपवेदाः । "वेदोपवेदात्मा सार्ववर्णिकः पञ्चमो गेयवेदः" इति द्रौहिणिः । "शिक्षा, कल्पो, व्याकरणं, निरुक्तं, छन्दोविचितिः, ज्योतिषं च षडङ्गानि" इत्याचार्याः । "उपकारकत्वादलङ्कारः सप्तममङ्गम्" इति यायावरीयः । ऋते च तत्स्वरूपपरिज्ञानाद्वेदार्थानवगतेः । यथा—

"द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥"

सेयं शास्त्रोक्तिः । छन्दोविचित्यां च काव्ये पदः सामान्यवर्णनं ब्राह्मणं चोदाहृत्य भाषाकृत्याहरिष्यामः । तत्र वर्णानां स्थानकरणप्रयत्नादिभिः निष्पत्तिनिर्णयिनी शिक्षा आपिशलीयादिका । नानाशाखाधीतानां मन्त्राणां विनियोजकं सूत्रं कल्पः । स च चतुर्विधः । शब्दानामन्वाख्यानं व्याकरणम् । निर्वचनं निरुक्तम् । छन्दसां प्रतिपादयित्री छन्दोविचितिः । ग्रहगणितं ज्योतिषम् । अलङ्कारव्याख्यानं तु पुरस्तात् ।

पौरुषेयं तु पुराणम्, आन्वीक्षिकी, मीमांसा, स्मृतितन्त्रमिति चत्वारि शास्त्राणि । तत्र वेदाख्यानोपनिबन्धनप्रायं पुराणमष्टादशधा । यदाहुः—

"सर्गः प्रतिसंहारः कल्पो मन्वन्तराणि वंशविधिः ।
जगतो यत्र निबद्धं तद्विज्ञेयं पुराणमिति ॥"

"पुराणप्रविभेद एवेतिहासः" इत्येके । स च द्विधा परि(र)क्रिया पुराकल्पश्च । यदाहुः—

"परि(र)क्रिया पुराकल्प इतिहासगतिर्द्विधा ।
स्यादेकनायका पूर्वा द्वितीया बहुनायका ॥"

तत्र रामायणं भारतं चेत्युदाहरणे । आन्वीक्षिकीं तु विद्यास्थाने वक्ष्यामः । निगमवाक्यानां न्यायैः सहस्रेण विवेक्त्री मीमांसा । सा च द्विविधा विधिविवेचनी ब्रह्मनिदर्शनी च । अष्टादशैव श्रुत्यर्थस्मरणात्स्मृतयः । "तानीमानि चतुर्दश विद्यास्थानानि, यदुत वेदाश्चत्वारः, षडङ्गानि, चत्वारि शास्त्राणि" इत्याचार्याः । तानीमानि कृत्स्नमपि वाङ्मयं व्याप्य वर्तन्ते । तदाहुः—

> "विद्यास्थानानां गन्तुमन्तं न शक्तो
> जीवेद्वर्षाणां योऽपि साग्रं सहस्रम् ।
>
> तस्मात्संक्षिप्यार्थसन्दोह उक्तो
> व्यासः संक्षेपो ग्रन्थभीरुप्रियार्थम् ॥"

"सकलविद्यास्थानैकायतनं पञ्चदशं काव्यं विद्यास्थानम्" इति यायावरीयः । गद्यपद्यमयत्वात् कविधर्मत्वात् हितोपदेशकत्वाच्च । तद्धि शास्त्राण्यप्यनुधावति । "वार्ता कामसूत्रं शिल्पशास्त्रं दण्डनीतिरिति पूर्वैः सहाष्टादश विद्यास्थानानि" इत्यपरे । आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति विद्याः । "दण्डनीतिरेवैका विद्या" इत्यौशनसाः । दण्डभयाद्धि कृत्स्नो लोकः स्वेषु स्वेषु कर्मस्ववतिष्ठते । "वार्ता दण्डनीतिश्च द्वे विद्ये" इति बार्हस्पत्याः । वृत्तिविनयग्रहणं च स्थितिहेतुर्लोकयात्रायाः । "त्रयीवार्तादण्डनीतयस्तिस्रो विद्याः" इति मानवाः । त्रयी हि वार्तादण्डनीत्योरुपदेष्ट्री । "आन्वीक्षिकी-त्रयीवार्तादण्डनीतयश्चतस्रो विद्याः" इति कौटिल्यः । आन्वीक्षिक्या हि विवेचिता त्रयी वार्तादण्डनीत्योः प्रभवति । "पञ्चमी साहित्यविद्या" इति यायावरीयः । सा हि चतसृणामपि विद्यानां निष्यन्दः । आभिर्धर्मार्थौ यद्विद्यात्तद्विद्यानां विद्यात्वम् । तत्र त्रयी व्याख्याता । द्विधा चान्वीक्षिकी पूर्वोत्तरपक्षाभ्याम् । अर्हद्भदन्तदर्शने लोकायतं च पूर्वः पक्षः । सांख्यं न्यायवैशेषिकौ चोत्तरः । त इमे षट् तर्काः । तत्र च त्रिधा कथा भवन्ति वादो, जल्पो, वितण्डा च । मध्यस्थपौरुषेयतत्त्वावबोधाय वस्तुतत्त्वपरामर्शो वादः । विजिगीषोः स्वपक्षसिद्धये छलजातिनिग्रहादिपरिग्रहो जल्पः । स्वपक्षस्थापनविहीना परपक्षस्य दूषयित्री वितण्डा । कृषिपाशुपाल्ये वणिज्या च वार्ता । आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तानां योगक्षेमसाधनो दण्डस्तस्य नीतिर्दण्डनीतिः । तदायत्ता लोकयात्रा । इति शास्त्राणि । सामान्यलक्षणं चैतत्—

> "सरितामिव प्रवाहास्तुच्छाः प्रथमं यथोत्तरं विपुलाः ।
> ये शास्त्रसमारम्भा भवन्ति लोकस्य ते वन्द्याः ॥"

सूत्रादिभिर्भेदैः प्रणयनम् । तत्र सूत्रणात् सूत्रम् । यदाहुः—

"अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतो मुखम् ।
अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥"

सूत्राणां सकलसारविवरणं वृत्तिः । सूत्रवृत्तिविवेचनं पद्धतिः । आक्षिप्य भाषणाद्भाष्यम् । अन्तर्भाष्यं समीक्षा । अवान्तरार्थविच्छेदश्च सा । यथासम्भवमर्थस्य टीकनं टीका । विषमपदभञ्जिका पञ्जिका । अर्थप्रदर्शनकारिका कारिका । उक्तानुक्तदुरुक्तचिन्ता वार्तिकमिति शास्त्रभेदाः ।

"भवति प्रथमकार्यं शीलं सामर्थ्यविशुद्धं स्फुटीकुर्वन् ।
आम्नायमवश्यं रमणीयतरलक्षणं च शास्त्रकविः ॥"

शास्त्रैकदेशस्य प्रक्रिया प्रकरणम् । अध्यायादयस्तदवान्तरविच्छेदाः कृतिभिः स्वस्वरुचिना प्रणीता इत्यपरीक्ष्यास्त अवान्तरभेदास्ते । शब्दार्थयोर्यथावत्सहभावेन विद्या साहित्यविद्या । उपविद्यास्तु चतुःषष्टिः । ताश्च कला इति विदग्धवादः । स आजीवः काव्यस्य । तमौपनिषदिके वक्ष्यामः ।

इत्यनन्तोऽपि विपुलानामस्य संक्षेपविस्तरः ।
उक्तो विपुलधीमद्भ्यो ग्रन्थग्रन्थिविकरणात् ॥

इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे
द्वितीयोऽध्यायः शास्त्रनिर्देशः ॥

तृतीयोऽध्यायः काव्यपुरुषोत्पत्तिः ।

एवं गुरुभ्यो गिरः श्रुत्वा गुरवः शुश्रूषवः स्म, यत्किल धिषणं शिष्याः काव्यमीमांसकाः पप्रच्छुः, कीदृशः पुनरसौ सारस्वतेयः काव्यपुरुषो यो गुरुः ? इति । स तान् बृहस्पतिरुवाच ।

पुरा पुत्रीयन्ती सरस्वती तुषारगिरौ तपस्यामास । प्रीतेन मनसा तां विरिञ्चिः प्रोवाच 'पुत्रं ते सृजामि' [इति] । अथैषा काव्यपुरुषं सुषुवे । सोऽभ्युत्थाय सपादोपग्रहं छन्दस्वतीं वाचमुदचीचरत् ।

"यदेतद्वाङ्मयं विश्वमर्थमूर्त्या विवर्तते ।
सोऽस्मि काव्यपुमानम्ब पादौ वन्देय तावकौ ॥" [इति]

तामाम्नायदृष्टचरीं भुवनस्य भाषाविषये छन्दोमुद्रां देवी सस्नेहमुत्सङ्गपर्यङ्केनादाय समलालयत् । "वत्स सच्छन्दस्काया गिरः प्रणेतर्वाङ्मयमातरमपि मातरं मां विजयसे । प्रशस्यतमं चेदमुदाहरन्ति यदुत 'पुत्रात्पराजयो द्वितीयं पुत्रजन्म' इति । त्वत्तः पूर्वं हि विद्वांसो गद्यं ददृशुर्न पद्यम् । त्वदुपज्ञमथातः छन्दस्वद्वचः प्रवर्त्स्यति । अहो श्लाघनीयोऽसि । शब्दार्थौ ते शरीरं, संस्कृतं मुखं, प्राकृतं बाहुः, जघनमपभ्रंशः, पैशाचं पादौ, उरो मिश्रम् । समः प्रसन्नो मधुर उदार

ओजस्वी चासि। उक्तिचणं च ते वचः, रस आत्मा, रोमाणि छन्दांसि, प्रश्नोत्तरप्रवह्लिकादिकं च वाक्केलिः, अनुप्रासोपमादयश्च त्वामलङ्कुर्वन्ति। भविष्यतोऽर्थस्याभिधात्री श्रुतिरपि भवन्तमभिष्टौति॥

"चत्वारि शृङ्गा(त्र)योऽस्य पादा द्वे शीर्षे सप्तहस्तासोऽस्य।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां(र्त्यां आ)विवेश॥" इति

तदपि संवृणु प्रगल्भस्य पुंसः कर्म। बालोचितं नेपथ्य" इति निगद्य निवेश्य चैनमजिनकाशपीठे तरुशीतलच्छायायां स्नातुमभ्रगङ्गां जगाम। तावच्च कुशान् समिधश्च समाहर्तुं निःसृतो महामुनिरुशना परिशुष्के धूपधूसरोपतलं तमद्राक्षीत्। कस्यायमनाथो बाल इति चिन्तयन्नयमाश्रमपदमनैषीत्। अथाश्वस्तश्च स सारस्वतेयस्तस्मै उशनसे वाचं समचारयत्। अकस्मादिमामागतश्च चानुष्टुभम्।

"या दुग्धाऽपि न दुग्धेव कविदोग्धृभिरन्वहम्।
हृदि नः सन्निधत्तां सा सूक्तिधेनुः सरस्वती॥" इति॥

तत्पूर्वकमन्येषां च सुमेधस्त्वमादिदेश। ततः प्रभृति तमुशनसं सन्तः कविरित्याचक्षते। तदुपचाराच्च कवयः कवय इति लोकगाथा। कविशब्दश्च कवृ वर्णे इत्यस्य धातोः काव्यकर्मणो रूपम्। काव्यैककरूपत्वाच्च सारस्वतेयेऽपि काव्यपुरुष इति भक्त्या प्रयुज्यते। ततश्च विनिवृत्ता वाग्देवी तत्र पुत्रमपश्यन्ती मन्युहृदयं चक्रन्द। प्रबुद्धवृत्तान्तश्च वाल्मीकिर्मुनिवृषा समागत्य तमुदन्तमुदाहृत्य भगवतीं सुतसंनिधानमनयदप्यदर्शयत्। सापि प्रस्नुतपयोधरा पुत्रमाघ्राय उदञ्चना शिरसि च चुम्बन्ती हर्षितमना चेतसा प्राचेतसायापि महर्षये निभृतं सच्छन्दांसि वचांसि प्रादात्। अनुप्रेषितश्च स तथा निषादनिहतसहचरीकं क्रौञ्चयुवानं करुणक्वणितया गिरा क्रन्दन्तमुद्वीक्ष्य शोकवान् श्लोकमुज्जगाद।

"मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः।
यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्॥" [इति]

ततो दिव्यदृष्टिर्देवी तस्मा अपि श्लोकाय वरमदात्, यदुतान्यदनधीयानो यः प्रथममिमामध्येष्यते स सारस्वतः कविः सम्पत्स्यत इति। स तु महामुनिः प्रवृत्तवचनो रामायणमितिहासं समदृभत्। द्वैपायनस्तु श्लोकद्वयप्रत्यायी तत्प्रभावेण शतसाहस्रीं संहितां भारतम्। एकदा तु ब्रह्मर्षिवृन्दारकयोः श्रुतिविवादे दक्षिण्ययान्देवः स्वयमुद्भूतमिमां निर्णेत्रीमुद्दिदेश। उपश्रुत्य वृत्तान्तश्च मातरं प्रजन्तीं सोऽन्वयाज। 'वत्स परमेष्ठिनाऽननुज्ञातस्य ते न ब्रह्मलोकयात्रा निःश्रेयसाय' इत्यभिदधाना हेडावर्णयदेवमन्तरमना तु प्रययुः। ततः स काव्यपुरुषो रुषा निरक्राम। प्रियं शिष्यमस्य च कुमारः साक्रन्दं स्कन्दस्त्वरितमधावत् गौरी 'वत्स तूष्णींमास्स्व याऽहमेषा

निषेधामि' इति निवदन्ती समभिनन्दयत्। प्रायः प्राणभृतां प्रेमाणमन्तरेण नान्यद्वशीकरणमस्ति, तदेतस्य वशीकरणं कामपि स्त्रियं सृजामीति विचिन्तयन्ती साहित्यविद्यावधूमुदपादयत्। आदिदेश चैनामेष ते वत्स धर्मपतिः पुरः प्रतिष्ठते। तदनुवर्तस्वैनं निवर्तय च। भवन्तोऽपि हन्त मुनयः काव्यविद्यास्नातकाश्चरितमेतयोः स्तुध्वमेतद्धि वः काव्यसर्वस्वं भविष्यतीत्यभिधाय भगवती भवानी जोषमासिष्ट। तेऽपि तथा कर्तुमुपचक्रिरे।

अथ सर्वं प्रथमं प्राचीं दिशं जिगमिषुरसौ अङ्गवङ्गसुह्मब्रह्मपुण्ड्राद्या जनपदाः। तत्राभियुक्ता तद्वेषी यं वेषं यथेष्टमसेविष्ट स तत्रत्याभिः स्त्रीभिरन्वशिक्ष्यत। सा प्रवृत्तिरौड्रमागधी। तां ते मुनयोऽभितुष्टुवुः—

"आर्द्रार्द्रचन्दनकुचार्पितसूत्रहारः
सीमन्तचुम्बिसिचयः स्फुटबाहुमूलः।
दूर्वाप्रकाण्डरुचिरास्वगुरूपभोगा-
द्गौडाङ्गनासु चिरमेष चकास्तु वेषः॥"

यदृच्छयापि यादृक्पाठः स सारस्वतेय आसीत् तद्वेषाश्च पुरुषा बभूवुः। साऽपि सैव प्रवृत्तिः। यदुक्तं [illegible] सा भारती वृत्तिः। तां ते मुनय इति समानं पूर्वेण। यथाविधवाक्य-पाटि तथा [illegible] समासवदनुप्रासवद्योगवृत्तिपरम्परागर्भं जगाद सा गौडीया रीतिः। तां ते मुनय इति समानं पूर्वेण। वृत्तिरीतिविचारणं यथावसरं वक्ष्यामः।

ततश्च स पञ्चालान्प्रत्युच्चचाल यत्र पाञ्चालशूरसेनहस्तिनापुरकाश्मीरवाहीकबाह्लीकबाह्लवेयादयो जनपदाः। तत्राभियुक्ता तद्वेषीति समानं पूर्वेण। सा पाञ्चालमध्यमा प्रवृत्तिः। तां ते मुनयोऽभितुष्टुवुः—

"ताटङ्कवल्गनतरङ्गितगण्डलेख-
मानाभिलम्बिदरदोलिततारहारम्।
आश्रोणिगुल्फपरिमण्डलितोत्तरीयं
वेषं नमस्यत महोदयसुन्दरीणाम्॥"

किञ्चिदार्द्रिमता यदुक्तवान् स सारस्वतेय आसीदिति समानं पूर्वेण। साऽपि [illegible] दर्शयन्त्यत्र सा सात्त्वती वृत्तिः। आविद्धगतिमत्त्वात्सा चारभटी। तां ते मुनय इति समानं पूर्वेण। यथाविधवाक्यपाऽपि तथा [illegible] ईषदसमासमीषदनुप्रासमुपचारगर्भं च जगाद सा पाञ्चाली रीतिः। तां ते मुनय इति समानं पूर्वेण।

ततः सोऽवन्तीन्प्रत्युच्चचाल यत्रावन्तीवैदिशसुराष्ट्रमालवार्बुदभृगुकच्छादयो जनपदाः। तत्राभियुक्ता तद्वेषीति समानं पूर्वेण। सा प्रवृत्तिरावन्ती। पाञ्चालमध्यमादाक्षिणात्ययोरन्तरवर्तिनी हि सा। अत एव सात्त्वतीकैशिक्यौ तत्र वृत्ती। तां ते मुनयोऽभितुष्टुवुः—

"पाञ्चालनेपथ्यविधिर्नराणां
स्त्रीणां पुनर्नन्दतु दाक्षिणात्यः ।
यज्जल्पितं यच्चरितादिकं त-
द्वन्द्वोत्थसंभिन्नमवन्तिदेशे ॥"

ततश्च स दक्षिणां दिशमाससाद यत्र मलयमेकलकुन्तलकेरलपालमञ्जरमहाराष्ट्रगङ्गकलिङ्गादयो जनपदाः । तत्राभियुक्तात्मा तमौमेयीति समानं पूर्वेण । सा दाक्षिणात्या प्रवृत्तिः । तां ते सुमनसोऽभितुष्टुवुः ।

"आमूलतो वलितकुन्तलचारुचूड-
श्चूर्णालकप्रचयलाञ्छितभालभागः ।
कक्षानिवेशनिबिडीकृतनीविरेष
वेषश्चिरं जयति केरलकामिनीनाम् ॥"

तामनुवर्तमानः स पर्यटन् सारस्वतेय आसीदिति समानं पूर्वेण । साऽपि यद्विदर्भकुण्डलीभवद्विलासादिकमासीत् सा कैशिकी वृत्तिः । तां ते सुमनस इति समानं पूर्वेण । यदर्धं च स तया वशंवदीकृतः स्थानानुप्रासवत्समासं योगवृत्तिगर्भं च जगाद सा वैदर्भी रीतिः । तां ते सुमनस इति समानं पूर्वेण । तत्र वेषविन्यासक्रमः प्रवृत्तिः, विलासविन्यासक्रमो वृत्तिः, वचनविन्यासक्रमो रीतिः । "चतस्रो गतिर्वृत्तीनां प्रवृत्तीनां च, देशानां पुनरानन्त्यं तत्कथमिव कार्त्स्न्येन परिग्रहः" इत्याचार्याः । "अनन्तत्वेऽपि हि देशानामनुवृत्तेराकल्प चक्रवर्तिक्षेत्रं सामान्येन, तदवान्तरविशेषैः पुनरनन्ता एव" इति यायावरीयः । दक्षिणात्समुद्रादुत्तरां दिशं प्रति योजनसहस्रं चक्रवर्तिक्षेत्रं, तत्रैव नेपथ्यविधिः । ततः परं दिव्याया अपि वेषं देशसविशेषसुबद्धं वेषमाचरन्तो विचक्षणीयाः । लौकिकी तु कामचारः । रीतिपरम्परावतां तदनुसारेण वृत्तिप्रवृत्ती । दीव्यन्तु विलसन्तु सुरलोकात् । तत्रास्ति मनोजन्मनो देवस्य क्रीडावासो विदर्भेषु वत्सगुल्मं नाम नगरम् । तत्र सारस्वतेयस्तामौमेयीं गान्धर्वेण विधिना परिणिनाय । ततश्च पूर्वं विनिवृत्य तेषु प्रदेशेषु विहरमाणौ तुषारगिरिमेवाजग्मतुः यत्र गौरी सरस्वती च मिथः सम्बन्धिन्यौ तस्थतुः । तौ च कृतवन्दनौ दम्पती दत्ताऽऽशिषं प्रश्नावनतेन वपुषा कविलोकमधिवासिनौ चक्रतुः । तयोश्च कविलोकलोकानां मनःकल्प[ि]तां, यत्र काव्यमयेन शरीरेण मर्त्यमधिवसन्तौ दिव्येन देहेन कल्पमाकल्पं मोदन्ते ।

इत्थं काव्यपुरुषः पुरा सृष्टः स्वयम्भुवा ।
एवं विभज्य जानानः प्रेत्य चेह च नन्दति ॥

इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे
तृतीयोऽध्यायः काव्यपुरुषोत्पत्तिः ॥

चतुर्थोऽध्यायः पदवाक्यविवेकः ।

द्विविधं शिष्यमाचक्षते यदुत बुद्धिमानाहार्यबुद्धिश्च । यस्य निसर्गतः शास्त्रमनुधावति बुद्धिः स बुद्धिमान् । यस्य च शास्त्राभ्यासः संस्कुरुते बुद्धिमसावाहार्यबुद्धिः । त्रिधा च सा, स्मृतिर्मतिः प्रज्ञेति । अतिक्रान्तस्यार्थस्य स्मर्त्री स्मृतिः । वर्तमानस्य मन्त्री मतिः । अनागतस्य प्रज्ञात्री प्रज्ञेति । सा त्रिप्रकाराऽपि कवीनामुपकर्त्री । तयोर्बुद्धिमान् शुश्रूषते शृणोति गृह्णीते धारयति विजानात्यूहतेऽपोहति तत्त्वं चाभिनिविशते । आहार्यबुद्धेरप्येत एव गुणाः किन्तु प्रशास्तारमपेक्षन्ते । अहरहः सुगुरूपासना तयोः प्रकृष्टो गुणः । सा हि बुद्धिविकासकामधेनुः । तदाहुः—

"प्रथयति पुरः प्रज्ञाज्योतिर्यथार्थपरिग्रहे
तदनु जनयत्यूहापोहक्रियाविशदं मनः ।
अभिनिविशते तस्मात्तत्त्वं तदेकमुखोदयं
सह परिचयो विद्यावृद्धैः क्रमादमृतायते ॥"

तदभ्यासमन्यथाप्रवृत्तिर्दुर्बुद्धिः । तत्र बुद्धिमतः प्रतिपत्तिः । स खलु सकृदभिधानप्रतिपन्नार्थः कविमार्गं मृगयितुं गुरुकुलमुपासीत । आहार्यबुद्धेस्तु द्वयमप्रतिपत्तिः सन्देहश्च । स तदप्रतिपन्नमर्थं प्रतिपत्तुं सन्देहं च निराकर्तुमाचार्यानुपतिष्ठेत । दुर्बुद्धेस्तु सर्वत्र मतिविपर्यास एव । स हि नीलीमेचकितसिचयकल्पः । अनवाप्तगुणान्तरत्वात् । तं यदि सारस्वतोऽनुभावः प्रसादयति [illegible] ॥

पदन्यासः ।

"काव्यकर्मणि कवेः समाधिः परं व्याप्रियते" इति श्यामदेवः । मनस एकाग्रता समाधिः । समाहितं चित्तमर्थान्पश्यति । उक्तं च—

"सारस्वतं किमपि तत्सुमहारहस्यं
यद्गोचरं च विदुषां निपुणैकसेव्यम् ।
तत्सिद्धये परमयं परमोऽभ्युपायो
यच्चेतसो विदितवेद्यविधेः समाधिः ॥"

"अभ्यासः" इति मङ्गलः । अविच्छेदेन शीलनमभ्यासः । स हि सर्वगामी सर्वत्र निरतिशयं कौशलमाधत्ते । "समाधिरान्तरः प्रयत्नो बाह्यस्त्वभ्यासः । तावुभावपि शक्तिमुद्भासयतः । सा केवलं काव्ये हेतुः" इति यायावरीयः । विप्रसृतिश्च सा प्रतिभाव्युत्पत्तिभ्याम् । शक्तिकर्तृके हि प्रतिभाव्युत्पत्तिकर्मणी । शक्तस्य प्रतिभाति शक्तश्च व्युत्पद्यते । या शब्दग्राममर्थसार्थमलङ्कारतन्त्रमुक्तिमार्गमन्यदपि तथाविधमधिहृदयं प्रतिभासयति सा प्रतिभा । अप्रतिभस्य पदार्थसार्थः परोक्ष इव । प्रतिभावतः पुनरपश्यतोऽपि

प्रत्यक्ष इव । यतो मेधाविरुद्रकुमारदासादयो जात्यन्धाः कवयः श्रूयन्ते । किञ्च न महाकवयोऽपि देशद्वीपान्तरकथापुरुषादिदर्शनेन तत्रत्यां व्यवहृतिं निबध्नन्ति स्म ? । तत्र देशान्तरव्यवहारः—

"प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने
तोये काञ्चनपद्मरेणुकपिशे पुण्याभिषेकक्रिया ।
ध्यानं रत्नशिलागृहेषु विबुधस्त्रीसन्निधौ संयमो
यत्काङ्क्षन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिंस्तपस्यन्त्यमी ॥"

द्वीपान्तरव्यवहारः—"अनेन सार्धं विहराम्बुराशे-
स्तीरेषु तालीवनमर्मरेषु ।
द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पै-
रपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिः ॥"

कथापुरुषव्यवहारः—"हरोऽपि किञ्चित्परिलुप्तधैर्य-
श्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।
उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे
व्यापारयामास विलोचनानि ॥"

आदिग्रहणात्— "नागाङ्गनानां परिहासपूर्वं
सवर्णां साम्बीं वैडूर्यभावं ।
भाति प्रजाघोऽप्यत इत्यवोचं
वधूस्सुपाकुटिलं ददर्श ॥"

सा च द्विधा कारयित्री भावयित्री च । कवेरुपकुर्वाणा कारयित्री । साऽपि त्रिविधा सहजाऽऽहार्यौपदेशिकी च । जन्मान्तरसंस्कारापेक्षिणी सहजा । जन्मसंस्कारयोनिराहार्या । मन्त्रतन्त्राद्युपदेशप्रभवा औपदेशिकी । ऐहिकेन कियताऽपि संस्कारेण प्रथमां (सा)। तां सहजेति व्यपदिशन्ति । महता पुनराहार्या । औपदेशिक्याः पुनरैहिक एव उपदेशकालः, ऐहिक एव संस्कारकालः । त इमे

त्रयोऽपि कवयः सारस्वत, आभ्यासिक, औपदेशिकश्च । जन्मान्तरसंस्कारप्रवृत्तसरस्वतीको बुद्धिमान्सारस्वतः । इह जन्माभ्यासोद्भासितभारतीक आहार्यबुद्धिराभ्यासिकः । उपदेशित(दर्शित)वाग्विभवो दुर्बुद्धिरौपदेशिकः । "तस्मादितरौ तच्छेषमनुतिष्ठताम् । नहि प्रकृतिमधुरा द्राक्षा फाणितसंस्कारमपेक्षते" इत्याचार्याः । "न" [1] इति यायावरीयः । एकार्थं हि क्रियाद्वयं द्वैगुण्याय सम्पद्यते । "तेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान्" इति श्यामदेवः । यतः—

"सारस्वतः स्वतन्त्रः स्याद्भवेदाभ्यासिको मितः ।
उपदेशकविस्त्वत्र वल्गु फल्गु च जल्पति ॥"

"उत्कर्षः श्रेयान्" इति यायावरीयः। स चानेकगुणसन्निपाते भवति। किञ्च—

"बुद्धिमत्त्वं च काव्याङ्गविद्यास्वभ्यासकर्म च।
कवेश्चोपनिषच्छक्तिस्त्रयमेकत्र दुर्लभम्॥
काव्यकाव्याङ्गविद्यासु कृताभ्यासस्य धीमतः।
मन्त्रानुष्ठाननिष्ठस्य नेदिष्ठा कविराजता॥"

कवीनां तारतम्यतश्चैष प्रायोवादः।

"एकस्य तिष्ठति कवेर्गृह एव काव्य-
मन्यस्य गच्छति सुहृद्भवनानि यावत्।
न्यस्याविद(ग्ध)वदनेषु पदानि शश्व-
त्कस्यापि सञ्चरति विश्वकुतूहलीव॥"

सैषा कारयित्री। भावकस्योपकुर्वाणा भावयित्री। सा हि कवेः श्रममभिप्रायं च भावयति। तया खलु फलितः कवेर्व्यापारतरुः। अन्यथा सोऽवकेशी स्यात्। "कः पुनरनयोर्भेदो यत्कविर्भावयति भावकश्च कविः" इत्याचार्याः। तदाहुः—

"प्रतिभातारतम्येन प्रतिष्ठा भुवि भूरिधा।
भावकस्तु कविः प्रायो न भजत्यधमां दशाम्॥"

"न" इति कालिदासः। पृथगेव हि कवित्वाद्भावकत्वं, भावकत्वाच्च कवित्वम्। स्वरूपभेदाद्विषयभेदाच्च। यदाहुः—

"कश्चिद्वाचं रचयितुमलं श्रोतुमेवापरस्तां
कल्याणी ते मतिरुभयथा विस्मयं नस्तनोति।
न ह्येकस्मिन्नतिशयवतां सन्निपातो गुणाना-
मेकः सूते कनकमुपलस्तत्परीक्षाक्षमोऽन्यः॥"

"ते च द्विधा। अरोचकिनः, सतृणाभ्यवहारिणश्च" इति मङ्गलः। "कवयोऽपि भवन्ति" इति वामनीयाः। "चतुर्धा" इति यायावरीयः "मत्सरिणस्तत्त्वाभिनिवेशिनश्च"। "तत्र विवेकिनः पूर्वे तद्विपरीतास्तु ततोऽनन्तराः" इति वामनीयाः। "अरोचकिता हि तेषां नैसर्गिकी ज्ञानयोनिर्वा। नैसर्गिकीं हि संस्कारशतेनापि वङ्कमिव कालिकां ते न जहति। ज्ञानयोनौ तु तस्यां विशिष्टज्ञेयवति वचसि रोचकितापि स्यादेव" इति यायावरीयः। किञ्च सतृणाभ्यवहारिता सर्वसाधारणी। तथाहि व्युत्पित्सोः कौतुकिनः सर्वस्य सर्वत्र प्रथमं सा। प्रतिभाविवेकविकलता हि न गुणागुणयोर्विभागसूत्रं पातयति। ततो बहु त्यजति बहु च गृह्णाति। विवेकानुसारेण हि बुद्धयो मधु निष्यन्दन्ते। परिणामे तु यथार्थदर्शी स्यात्। विभ्रमभ्रंशाच्च निःश्रेयसं सन्निधत्ते। मत्सरिणस्तु प्रतिभातमपि न प्रतिभातं, परगुणेषु वाचंयमत्वात्। स पुनरमत्सरी ज्ञाता च विरलः। तदुक्तम्—

"कस्त्वं भोः कविरस्मि काव्यमभिनवं सूक्तिः सखे पठ्यतां
लब्धा काव्यकथैव सम्प्रति मया कस्मादिदं श्रूयताम्।
यः सम्यग्विविनक्ति दोषगुणयोः सारं स्वयं सत्कविः
सोऽस्मिन्भावक एव नास्त्यथ भवेद्दैवान्न निर्मत्सरः॥"

तत्त्वाभिनिवेशी तु मध्येसहस्रं यद्येकः। यदुक्तम्—

"शब्दानां विविनक्ति गुम्फनविधीनामोदते सूक्तिभिः
सान्द्रं लेढि रसामृतं विचिनुते तात्पर्यमुद्रां च यः।
पुण्यैः सङ्घटते विवेक्तृविरहादन्तर्मुखं ताम्यतां
केषामेव कदाचिदेव(च) सुधियां काव्यश्रमज्ञो जनः॥
स्वामी मित्रं च मन्त्री च शिष्यश्चाचार्य एव च।
कवेर्भवति ही चित्रं किं हि तद्यन्न भावकः॥
काव्येन किं कवेस्तस्य तन्मनोमात्रवृत्तिना। 8
नीयन्ते भावकैर्यस्य न निबन्धा दिशो दश॥
सन्ति पुस्तकविन्यस्ताः काव्यबन्धा गृहे गृहे।
द्वित्रास्तु भावकमनःशिलापट्टनिकुट्टिताः॥
सत्काव्ये विक्रियाः काश्चिद्भावकस्योल्लसन्ति याः।
सर्वाभिनयनिर्णीतौ दृष्टा नाट्यसृजा न ताः॥ 10
वाग्भावको भवेत्कश्चित्कश्चिद्धृदयभावकः।
सात्त्विकैराङ्गिकैः कश्चिदनुभावैश्च भावकः॥
गुणादानपरः कश्चिद्दोषादानपरोऽपरः।
गुणदोषाहृतित्यागपरः कश्चन भावकः॥
अभियोगे समानेऽपि विभिन्नो यदयं क्रमः। 11
तेन विद्मः प्रसादोऽत्र गूढं हेतुरमानुषः॥
न निसर्गकविः शास्त्रे न व्युत्पन्नः कवौ च यः।
विडम्बयति सोऽत्मानमायुधग्रहितः किल॥
कवित्वं न स्थितं यस्य काव्ये च कृतकौतुकः।
तस्य सिद्धिः सारस्वताराधनमन्त्रप्रयोगतः॥ 12
य(प)ठत्यनर्थं वेत्ति सूक्तीः स्वरवाक्यपदवाक्ययोः।
तथा स सिद्धो मन्त्रस्य कुकविः कविरेव वा॥"
कारयित्रीभावयित्र्याविति इमे प्रतिभाभिदे।
अथातः कथयिष्यामो व्युत्पत्तिं काव्यमातरम्॥

इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे चतुर्थोऽध्यायः 13
पदवाक्यविवेकः। प्रतिभाविवेकेषु कारयित्रीभावयित्री नाम समीक्षा॥

*****